

DÜZCE
ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**NEHİY AYETLERİ BAĞLAMINDA ALLAH'IN İNSAN HAYATINA
MÜDAHALESİ VE DEİZM**

MEHMET FATİH KILIÇ

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

DANIŞMAN

PROF.DR. ARİF AYTEKİN

DÜZCE, 2024

T.C.
DÜZCE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
NEHİY AYETLERİ BAĞLAMINDA ALLAH'IN İNSAN
HAYATINA MÜDAHALESİ VE DEİZM

Mehmet Fatih KILIÇ tarafından hazırlanan tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından Düzce Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Tez Danışmanı

Prof. Dr. ARİF AYTEKİN
Düzce Üniversitesi

Jüri Üyeleri

Prof. Dr. Arif AYTEKİN
Düzce Üniversitesi

Doç. Dr. Furat AKDEMİR
Düzce Üniversitesi

Doç. Dr. Kadir GÖMBEYAZ
Kocaeli Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 13.02.2024

BEYAN

Temel İslam Bilimleri (Kelâm ve İtikâdî İslam Mezhepleri) Anabilim Dalında Prof. Dr. Arif Aytekin danışmanlığında hazırladığım “**Nehiy Ayetleri Bağlamında Allah’ın İnsan Hayatına Müdahalesi ve Deizm**” adlı tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin konusu planlanması konunun araştırılması, yazımı ve değerlendirilmesi kendi özgün çalışmamdır. Tezin tüm evresinde akademik ve etik kurallar çerçevesinde çalıştığımı, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi ifade ederim. Tez çalışmamda elde ettiğim bütün bilgi, belge ve yorumları metinde ve kaynakçada eksiksiz gösterdiğimi tez yazım haklarını ihlal edici bir çalışmamın olmadığını beyan ederim.

13.02.2024

(İmza)

Mehmet Fatih Kılıç

ÖNSÖZ

İnsan, Allah'ın varlığına iman edebilecek bir potansiyel ile yaratılmıştır. İnsanın bu fitrata uygun hareket etmesi onu yaratıcının katında anılmaya layık kılmıştır. Vahiy insana yaptıklarının karşılığını muhakkak alacağını ve kaldıramayacağından fazla yük yüklenmeyeceğini bildirmiştir. İyilik ve kötülüğe meyilli olarak yaratılan insanın olgunlaşması ve tercihlerini iyilikten yana kullanması için dünya imtihanında ona din yoluyla yardımcı olunmuştur. Allah'ın muradının ne olduğunu anlama ve bilme noktasında insana yardım eden vahiy, onun heva ve hevesine uyup fitrattan ayrı bir yol tutmamasını istemiştir.

Tanrı-âlem-insan ilişkisini anlamlandırma noktasında ortaya çıkan birçok düşünceden birisi de deizmdir. Deizm Tanrı'ya aşkın bir rol biçerek O'nun insanın hayatına müdahalesine yer vermeyip Tanrı-insan ilişkisini yok saymıştır. Bu ilişkinin görünür yüzü olan vahiy ve nübüvveti, Tanrı'nın mükemmel olmasıyla çelişir görmüşlerdir. Deistler Tanrı'nın muradının akıl ile anlaşılabilirliğini ve insanın her türlü sıkıntıyı bu yetisiyle aşabileceğini dile getirmişlerdir.

Tanrı'nın otoritesini ve yönlendirmesini ifade eden vahiy ve nübüvvet, insanın istenilen noktaya ulaşmasına ve onun ahlaklaşmasına katkı sağlayan ilahi bir destek ve yardımdır. Bu nedenle sadece aklın yeterliliğinden hareketle vahiy ve nübüvveti reddetmek, doğru değil ve mantıksal geçerliliği yoktur. Tanrı, evrene yasalarını koymuş ve işleyişini belirlemiştir. İnsanı gücü ölçüsünde söz ve eylemlerinde özgür ve sorumlu kılmıştır. Vahiy ve nübüvvet insanlık için baskı ve otorite kurmayı değil, ona yol göstermeyi ve yardımcı olmayı hedeflemiştir. Dinin hedefi ve muhatabı insan ve onun iyiliği ve mutluluğudur. Vahiy ve nübüvvet insan üzerinde hiçbir baskı ve zorlamayı kabul etmediği gibi, ona anlam, amaç, sorumluluk ve değer katmayı hedeflemiştir.

17. Yüzyılda ortaya çıkan deizm din-siyaset, Kilise-toplum ilişkilerinin yoğun kriz yaşadığı dönemlerde adından çokça söz ettirmiş ve süreç içinde dine, akideye, maneviyata savaş açan bir noktaya gelmiştir. Tanrı'nın varlığını, birliğini, gücünü kabul eden deizm O'na evrene müdahale hakkı tanımamıştır. Onlar, Tanrı'nın insana verdiği "akıl" ve "doğal din" ile dünyada varlığını sürdüreceğini söyleyerek, bunun dışında vahiy ve nübüvvet gibi bir müdahale ile insanın hayatına müdahalesinin olmadığını savunmuşlardır.

Nehiy ayetleri özelinden Allah'ın müdahalesi ve deizm konulu bu çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın amacı, konusu, kapsamı ve faydalanılan eserler hakkında bilgilere yer verilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde deizmin tanımıyla birlikte deistlerin insan için yeterli olarak gördükleri “doğal din” konusu üzerinde durulmuştur. Ayrıca deizmin ortaya çıkmasını sağlayan konular hakkında bilgiler verilip, Hristiyanlıkta bulunan temel unsurlardan hangilerine deistlerin eleştiriler yönelttiği belirtilmiştir. Devamında onların vahiy, nübüvvet, ahiret ve ahlak hakkındaki görüşlerine yer verilerek kendi aralarındaki görüş farklılıkları da aktarılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümüne gelindiğinde Allah-insan ilişkisi özelinde Allah kavramı Kur'an perspektifinde ele alınarak nasıl bir yaratıcı olduğu incelenmiş. Sonrasında Allah-insan ilişkisinde aşkın Tanrı modeli çizen deistlerin iddialarına karşılık aşkınlık ve içkinlik başlığıyla Tanrı'nın ulûhiyyet ve rubûbiyyet sıfatları üzerinde durularak O'nun her an hayatın içinde olduğu ve müdahalede bulunduğu konu edilmiştir. Daha sonra insan ve irade başlığıyla insanın olumsuz yönlerinin ve bunların terbiye edilmediğinde nasıl bir zulmün ortaya çıkacağından bahsedilip, insanın her ne yaparsa muhakkak bir karşılığının olacağını ve Allah'ın insanı tercihlerinde özgür bıraktığı konusu ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde ise nehiy ayetleri on iki başlık altında ele alınıp deizmin iddia ettiğinin aksine Allah'ın insan hayatına müdahalesine değinilmiştir. Nehiylerin vicdan ve akıl sahibi herkesin düzelmesini istediği konulardan oluştuğu aktararak deizmin din adı altında Hristiyan dünyasında yapılan olumsuz davranışlara yönelttiği eleştirilerin daha fazlasını Kur'an'ın getirdiği ortaya konmuştur. Son başlıkta ele alınan nehiy ayetlerinin değindiği konuların, vicdan sahibi herkesin sıkıntı duyduğu ve çözülmesini istediği problemler olduğu işlenmiştir. Hayata vahiy ve nübüvvetle müdahalede bulunan Yüce Allah, insan aklına ve insana yardımcı olmaya çalışmıştır. Yüce Allah'ın, insana yönelik emir ve nehiyleri insanın yararına olan, insan aklının ve bilimin kabul ettiği ilkeler bütünüdür. Bu konuyu vahiy ekseninde ortaya koymaya çalıştık.

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans öğrenimimde ve bu tezin hazırlanmasında gösterdiği her türlü destek ve yardımdan dolayı çok değerli hocam Prof. Dr. Arif Aytekin'e en içten dileklerle teşekkür ederim.

Çalışma boyunca yardımlarını ve desteklerini esirgemeyen Doç. Dr. Furat Akdemir ve tezle ilgili kıymetli değerlendirmelerde bulunup çalışmanın şekillenmesinde katkısı olan Doç. Dr. Kadir Gömbeyaz hocalarıma teşekkür ederim. Ayrıca kaynaklara ulaşmamda yardımcı olan abim Metin Kılıç'a ve süreç boyunca her türlü desteği veren sevgili aileme şükranlarımı sunuyorum.

13.02.2024

Mehmet Fatih Kılıç

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
BEYAN.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
TEŞEKKÜR.....	v
KISALTMALAR	viii
ÖZET.....	ix
ABSTRACT.....	x
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu.....	1
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	2
3. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlandırılması.....	3
4. Araştırmanın Kaynakları.....	4
I. BÖLÜM.....	8
DEİZM.....	8
1.1. Deizmin Tanımı.....	8
1.2. Doğal Din.....	11
1.3. Deizmin Ortaya Çıkış Nedenleri.....	13
1.4. Deizme Göre Nübüvvet ve Vahiy.....	14
1.5. Deizme Göre Ahiret Anlayışı.....	19
1.6. Deizme Göre Ahlak Anlayışı.....	21
II. BÖLÜM	24
ALLAH-İNSAN İLİŞKİSİ.....	24
2.1. Allah.....	24
2.2. Aşknlık-İçkinlik.....	26

2.3. İnsan	30
2.4. İnsanda İrade.....	38
III. BÖLÜM.....	44
NEHİY AYETLERİ BAĞLAMINDA ALLAH'IN İNSAN HAYATINA MÜDAHALESİ.....	44
3.1. Konularına Göre Nehiy Ayetleri.....	51
3.1.1. Şirke Düşmemek.....	51
3.1.2. Küfre, Şüpheye ve İnkara Düşmemek.....	53
3.1.3. Fesat ve Bozgunculuk Yapmamak.....	54
3.1.4. Duygu, Düşünce ve Söylemlere Müdahale.....	56
3.1.5. Aile ve Kadın.....	58
3.1.6. Sosyal İlişki.....	62
3.1.7. Sosyal Adalet.....	64
3.1.8. İsrâf–Savurganlık/Müsriflik.....	66
3.1.9. Yetim Hakkı.....	67
3.1.10. Ticaret.....	69
3.1.11. Ribâ.....	70
3.1.12. Zina.....	72
SONUÇ.....	74
KAYNAKÇA.....	79
ÖZGEÇMİŞ.....	86

KISALTMALAR

- a.g.e.: Adı geçen eser
b.: Bin/İbn
bkz.: Bakınız
c.: Cilt
ev.: Çeviren
DİA: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.: Editör
G.O.Ü.: Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Hz.: Hazreti
öl.: Ölüm tarihi
M.Ü.: Marmara Üniversitesi
İFAV: İlahiyat Fakültesi Yayınları
nşr.: Neşreden
r.a.: Radıyallahu anh
s.: Sayfa
TDK: Türk Dil Kurumu
TDV: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.: Tahkik
trc.: Tercüman
vb.: Ve benzeri
vd.: Ve diğeri

ÖZET

NEHİY AYETLERİ BAĞLAMINDA ALLAH'IN İNSAN HAYATINA MÜDAHALESİ VE DEİZİM

Mehmet Fatih KILIÇ

Düzce Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Kelâm ve İtikâdî
İslâm Mezhepleri Anabilim Dalı

Tezli Yüksek Lisans

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Arif AYTEKİN

Deizm, Tanrı'nın insan hayatına müdahalesini reddetmektedir. Onun her türlü gücünü kabul edip müdahalesini reddeden tepkisel bir akımdır. Vahiy ve nübüvveti reddeden deistler onun yerine akli ve doğayı esas alarak, Tanrı ile iletişimi kesmişlerdir. İslam inancında Allah, insana ve aklına yardımcı olmak için vahiy ve nübüvvetle desteklemiştir. Allah, vahiy ve nübüvvetle insana baskı ve zorbalıkta bulunmamıştır. Vahiy ve nübüvvet; insana tebliğde bulunmuş, yol göstermiş ve yardımcı olmaya çalışmıştır. Allah, insana teklifte bulunmuş, irade, dileme ve eyleminde özgür bırakmıştır. Gücünün ölçüsünde sorumlu kılmıştır. Allah'ın insana yönelik emir ve nehiyleri insanın faydasına olan, insanı koruyan ve onu saygın kılan ilkeler bütünüdür. Tüm bu emir ve nehiyeler insan aklının kabul ettiği kurallar bütünüdür. İnsan, en sonunda kendi dilemesi, iradesi, kararı ve eyleminde özgürdür. Allah'ın, insana ve hayata yönelik teklifi bir rahmet ve değerdir. İnsana yönelik büyük bir lütuftur. İslam inancında Allah, insan ile iletişimi, dikey ve süreklidir. Bu süreçte Allah, her an iletişime açıktır. Yaratılış itibarıyla insanın isteklerinin, arzularının, tercihlerinin ve bu tercihleri neticesinde sonuçlarının olduğu belirtilmiştir. Vahiy ve nübüvvet, insanın irade sahibi olduğunu, taşıdığı sorumluluklar ve görevlerinin olduğunu bildirmiştir. Bu kapsamda nehiy ayetlerinin engellemeye çalıştığı konuların, aslında vicdan sahibi herkesin sorun yaşadığı konular olduğu bir gerçektir.

Anahtar Sözcükler: Allah, Deizm, İnsan, Nehiy, Vahiy

ABSTRACT

GOD'S INTERVENTION IN HUMAN LIFE AND DEISM IN THE CONTEXT OF THE PROHIBITION VERSES

Mehmet Fatih KILIÇ

Duzce University

Graduate Education Institute, Basic Islamic Sciences, Kalam and Faithful Islam

Department of Sects

Masters with thesis

Thesis Advisor: Prof. Dr. Arif AYTEKİN

Deism rejects God's intervention in human life. It is a reactionary movement that accepts all its power and rejects its intervention. Deists, who reject revelation and prophethood, have cut off communication with God, relying instead on reason and nature. In the Islamic belief, God supported man with revelation and prophethood to help him and his mind. Allah did not oppress or tyrannize humans through revelation and prophethood. Revelation and prophethood; He preached to people, guided them and tried to help them. God made an offer to man and left him free in his will, wish and action. He made him responsible according to his power. Allah's commands and prohibitions towards humans are a set of principles that benefit humans, protect them and make them respectable. All these orders and prohibitions are a set of rules accepted by the human mind. Man is ultimately free in his own will, will, decision and action. God's offer to humanity and life is a mercy and value. It is a great blessing for humanity. In Islamic belief, communication between God and humans is vertical and continuous. In this process, God is open to communication at all times. It has been stated that human beings have wishes, desires, preferences and consequences as a result of these preferences, as a result of creation. Revelation and prophethood stated that man has will and that he has responsibilities and duties. In this context, it is a fact that the issues that the prohibition verses try to prevent are actually issues that everyone with conscience has problems with.

Key Words: God, Deism, Man, Prohibition, Revelation

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

İnsanoğlu düşünen bir varlık olması nedeniyle yaratılmışlar arasında özel bir yere sahiptir. Bu özelliği onun soru soran, anlamak için çaba gösteren ve tartışan bir varlık olmasını sağlamıştır. Hayatı, ölümü ve sonrasını anlamaya çalışan insan, tecrübelerinden yola çıkıp anlam arayışı içerisinde girerek, “varlık sancısı” içerisinde hakikate ulaşma arzusuyla çok değerli adımlar atabilmiştir. Bu sebeple insan hayat, ölüm ve sonrasıyla ilgili birçok düşünce dillendirmiş ve bu kavramların ne olduğu hakkında eserler kaleme almıştır. Varlık sahasına giren insanın hem kendini keşfetmesi hem de bir yaratıcı arayışında bulunması var oluş gayesini sorgulayıp ya tatmin olmasına veya ızdırap çekmesine neden olan sonuçlar doğurmuştur. Nitekim yapılan arkeolojik çalışmalar bu sonuçlarla ilgili olarak bize binlerce yıldan beri insanlığın tapınmak için yaptığı eserlerin yapıldığını göstermektedir.¹ Bu durumun fitri bir özellik taşıdığı aşikardır. Bu sancıyı çekenlere düşünce karşıtları tarafından zaman zaman en ağır bedeller de ödetilmiştir.

17. yüzyılda ortaya çıkan deizm Batı kültürü içerisinde yanlış diyebileceğimiz durumlara itiraz edişiyile düşünce kümesi içerisindeki yerini almıştır. Kilisenin ve geleneksel dinlerin tevhit inancından uzak olan din yorumlarına karşı tavır alan deizm zamanla hayata müdahale etmeyen bir Tanrı oluşturarak O’nu ve uyarılarını hayatın tamamen dışına itmişlerdir.²

Bu savrulmayı ise “akıl” ve “doğal din” kavramlarıyla izah etmeye çalışan deizm sonuç itibariyle eksiksiz ve mükemmel gördükleri Tanrı’yı hayatın her alanında devre dışı bırakarak doğruyu bulmada aklın tek kılavuz olduğunu savunmuşlardır.

Bu çalışmamızda deizmin iddiasının aksine Allah’ın otoritesinin her alanda olduğunu ve O’nun insanlık için koymuş olduğu yasaların insan eliyle bozulduğundan dolayı bütün bir insanlığın muzdarip olduğunu savunduk. Bu durumun da Kur’an’ın nehyettiği konulara karşı insanlığın duyarsız davranması neticesinde olduğunu savunduk.

Çalışmamızda deizmin savunduğu Tanrı anlayışındaki problemlere dikkat çekerek problemin çıkış nedeninin kilise otoritesini kullanan din adamlarının yaşadığı ve anlatmış

¹ Adnan Bülent Baloğlu, Son Hurafe Deizm, Ankara: DİB Yayınları, 2022, s.15.

² Namık Kemal Okumuş, Deizmin Eleştirisi, Ankara: Araştırma Yay., 2023, s.9.

olduğu dini tutarsızlıklara karşı deizmin tepkisel bir hareket olduğunu izaha çalıştık. Deistlerin 17. ve 18. Yüzyıllarda vermiş olduğu bu haklı tepkinin daha sonra tanrısız bir noktaya kaymalarındaki ana nedenin, sahih dini argümandan uzak ve bütün dinlere karşı önyargılı davranmaları olduğunu gözlemledik.

Akıl ve tabiat üzerinden okumalar yapan bu hareketin temsilcileri Tanrı'nın insan hayatı üzerindeki otoritesini yok sayarak O'nun hayata müdahale etmeyen, her şeyin insan merkezli olduğu bir dünya tasavvuru oluşturmaya çalışmışlardır. Bu düşünceler günümüzde ilk çıktığı bağlamdan koparılarak tamamen farklı bir harekete dönüşüp seküler bir hayatın savunuculuğu halini almıştır.

Bu bağlamda çalışmamızda konuyu üç bölümde ele alarak açıklamaya çalıştık. Birinci bölümde deizmin tanımı, doğal din, deizmin ortaya çıkış nedenleri, deistlerin nübüvvet ve vahye bakışları ve ahlak anlayışları irdelenmeye çalışıldı. İkinci bölümde, Allah-insan ilişkisi bağlamında, aşkınlık ve içkinlik meseleleri, Allah, insan ve hür irade konuları ele alınarak incelendi. Üçüncü bölümde ise nehiy ayetleri konularına göre ayrılarak Allah'ın insan hayatına müdahale etmesindeki ana gayeler açıklanmaya çalışılmıştır.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Deizm, aydınlanma döneminden itibaren oluşum evresine giren ve teistik gelenekte meydana gelen ilk sapmadır.³ Birçok araştırmacının da dile getirdiği gibi deizmin ne olduğu ile ilgili tek bir tanım yapmak oldukça zordur.⁴ Yapılan tanımların çoğu deizme bakış açısına göre değişiklik göstermektedir.

17. ve 18. yüzyıllardaki deistlerin karşıtlığı dinden ziyade Kilise ve ruhbanların otoritesine idi.⁵ Daha sonraları dinsel bir tepki halini alan deizm zamanla Tanrı'dan uzak yaşamak isteyenlerin uğradığı mekân haline gelmiştir. Aşkın bir Tanrı inancı oluşturan deizm hayatın hiçbir yerinde Tanrı'ya yer vermeyerek her şeyin idarecisi olarak kendini görmüştür. Günümüzde de bazıları tarafından kabul gören bu görüş bizi mutlak otorite olan Tanrı'nın hayatın her alanında söz sahibi olduğunu savunmaya sevk etmiştir. Bu sebeple çalışmamızda tevhidin gerekliliği olarak deizmin iddia ettiğinin aksine Allah'ın otoritesinin her alanda olduğunu ve O'nun insanlık için koymuş olduğu yasaların insan

³ Kadir Canatan, Gençlerin Modern İzmlele İmtihanı, İstanbul: Beyan Yay., 2021, s.33.

⁴ David Nicholls, God and Government in an Age of Reason, London and New York: Routledge, 1995, s.144.

⁵ Adnan Bülent Baloğlu, Son Hurafe Deizm, s.34.

eliyle bozulduğundan dolayı bütün bir insanlığın sıkıntı içerisine girdiğini savunmayı hedefledik. Bu durumun, Kur'an'ın nehyettiği sorunlara karşı insanlığın duyarsız davranması neticesinde geliştiğini savunduk. Özellikle çalışmamızda Allah'ın nehyettiği meselelerin vicdan sahibi insanlar ve deist düşünürlerin sık sık dile getirdiği hususlarda insan hayatına müdahale eden Allah'ı, yok saymanın ne gibi problemlere sebebiyet verdiğini nehiy ayetleri özelinde anlatmaya çalıştık.

Tanrı'yı her alandan uzaklaştıran ve O'nu pasifize eden deizm yaratıcıya karşı geliştirmiş olduğu bu inancını çok değerli gördüğü "akıl" ve "doğal din" sayesinde elde ettiğini söylemektedir. Ancak insanlığa sunduğu bir kurtuluş reçetesinin olmamasına karşılık çalışmamızda Allah'ın gönderdiği uyarıcıların (vahiy ve nübüvvetin) insanlığın kurtuluşunu sağlayacağını ifade ederek tercihlerinde hür olan insan için akledebilmenin önemini vurgulamaya çalıştık.

İnsan iradesini yok sayan fatalist görüşün aksine, insanı hayatın içerisinde Tanrı yerine koyan deist düşünce fikrine karşı; Kur'an'ın tanımıyla hür irade sahibi olan insanın sorumluluklarından kaçamayacağını ve yaptığı her şeyin mutlak surette bir bedelinin olacağını vurgulayarak, Allah-insan ilişkisinde insanın otorite sahibi olan Allah'ın nizamına uyum sağlamada aktif bir rol oynadığını izah etmeye çalıştık. Bütün bunları açıklamamızdaki maksat insanın kendi eliyle yaptıklarından dolayı bozgunculuğun olduğunu ve yanlış yollara tevessül edilmemesi için uyarıda bulunan bir otoritenin varlığını anlatmaya çalıştık.

3. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlandırılması

İçinde bulunduğumuz çağ, insanı insan yapan fitri yapısını dahi değiştirip yok etmenin, ait olduğu yeri kendisine unutturmanın gayreti içerisinde olan bir zaman dilimine döndü. Bu dönüşüm ekonomide, siyasette, ideolojide, bilimde, Allah-insan ve insanın beşeri ilişkisinde kendini göstererek insanın düşünce dünyasına Allah'tan uzak bir söylemle deist fikirleri önümüze sundu.

Deizmin tanrısının tek özelliği vardır o da yaratıcı olmasıdır. Çalışmamızda deizmin bu iddiasının aksine varlığı yarattığı gibi onu yönetip gözettiğini, hayatın her alanında Allah'ın otoritesinin olduğunu belirtip, insanın yaptığı her şeyden sorumlu olduğunu ayetler ışığında aktarmaya çalıştık. Bu sebeple Kur'an merkezli bir profil çizerek tezimizi savunmayı sadece nehiy ayetleri özelinde ele aldık. Bu tür bir savunmanın nehiy ayetleri

özelinde ele alınmasındaki maksat bize göre otoritenin kendini daha çok nehiyde göstermesidir.

Nehiy ayetlerini kategorize ederek konuyu sınırladığımız bu çalışmada psikolojik ve sosyal konular üzerinden Allah'ın kullarını uyardığı hususuna dikkat çekerek, akli selim ve vicdanî sorumluluk içindeki herkesin çözülmesini istediği konuların ancak ilahi mesajlarla çözülebileceğini aktarmaya çalıştık.

4. Araştırmanın Kaynakları

Çalışmada literatür mümkün olduğunca objektif bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmanın araştırılması ve yazılması süresince temel kaynaklardan yararlanılmaya gayret gösterilmiştir.

Çalışmamızda ilk önce deizm düşüncesini yansıtan ve bu konu hakkında deist düşünür ve teologların kaleme aldığı yabancı kaynaklı eserler üzerinde araştırma yapılmıştır. Bu noktada ele aldığımız eserler şunlardır: Thomas Paine, “Akıl Çağı”⁶; John H. Randall, “Deism”, “Encyclopaedia of The Social Sciences”⁷; Samuel Clarke, “A Discourse Concerning The Being and Attributes of God”⁸; Peter Byrne, “Deism”, “The Encyclopedia of Theology and Religion”⁹; Herbert of Cherbury, Lord Edward, “De Veritate”¹⁰; Andrew Brown, “Church and Society in England”¹¹; James Adam, “Antik Yunan’ın Din Öğretmenleri”¹²; R. Z. Lauer, “Deism”, “New Catholic Encyclopedia”¹³; Thomas Chubb, “The Posthumous Works of Mr. Thomas Chubb”¹⁴; David Nicholls, “God and Government in an Age of Reason”¹⁵ Bu çalışmaların konumuzla ilgili bölümlerinde genel ve kapsayıcı bilgileri çalışmamızda vermeye çalıştık.

⁶ Thomas Paine, Akıl Çağı, trc., Ali İhsan Dalgıç, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2022

⁷ John H. Randall, “Deism”, Encyclopaedia of The Social Sciences, ed. Edwin R. A. Seligman, New York: The Macmillan Company, 1957

⁸ Samuel Clarke, A Discourse Concerning The Being and Attributes of God, Glasgow: 1823

⁹ Peter Byrne, “Deism”, The Encyclopedia of Theology and Religion, ed. Hans Betz vd., Boston: 2011

¹⁰ Herbert of Cherbury, Lord Edward, De Veritate, Translated by Meyrick H. Carre, Bristol: University of Bristol, 1937

¹¹ Andrew Brown, Church and Society in England, 1000-1500, Palgrave Macmillan Pub., New York: 2003

¹² James Adam, Antik Yunan’ın Din Öğretmenleri, çev. Özgüç Orhan, İstanbul: Pinhan Yay., 2019

¹³ R. Z. Lauer, “Deism”, New Catholic Encyclopedia, ed. John P. Whalen-Patrick A. O’Boyle, Vol.IV, The Catholic University of America Washington: D.C., 1981

¹⁴ Thomas Chubb, The Posthumous Works of Mr. Thomas Chubb, Vol. I, University of Michigan, London: 2018

¹⁵ David Nicholls, God and Government in an Age of Reason, London and New York: Routledge, 1995

Bununla birlikte deizmin ne olduğu hakkında ve ona getirilen eleştirilerle ilgili faydalandığımız eserler ise şunlardır: Adnan Bülent Baloğlu, “*Son Hurafe Deizm*”¹⁶; Namık Kemal Okumuş, “*Deizmin Eleştirisi*”¹⁷; Kadir Canatan, “*Gençlerin Modern İzmlerle İmtihani*”¹⁸; Orhan Hançerlioğlu, “*Nedentanrıcılık*”, “*Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar*”¹⁹; Mehmet S. Aydın, “*Din Felsefesi*”²⁰; Ahmet Cevizci, “*Büyük Felsefe Sözlüğü*”²¹; Oral Sander, “*Siyasî Tarih, (İlk Çağlar’dan 1918’e)*”²²; Richard Tarnas, “*Batı Düşüncesi Tarihi*”²³ Hamdi Gündoğar, “*Teoriden Pratiğe Deizm ve Sekülerizm*”²⁴; Macit Gökberk, “*Felsefe Tarihi*”²⁵ eserleri incelenmiştir.

Allah-insan ilişkisine ve ayetler üzerinden yaptığımız değerlendirme bölümünde ele aldığımız kaynak eserler ve konuyla ilgili başvurduğumuz eserler ise şu şekildedir: Râğıb el-İsfahânî, “*Müfredât fi Elfazi’l-Kur’an*”²⁶; Hâris el-Muhasibi, “*er-Riâye-Nefs Muhasebesinin Temelleri*”²⁷; Ebu Mansur el Maturidi, “*Kitabü’t Tevhid*”²⁸; Ebü’l-Hasan el-Eş’ari, “*Makalatü’l İslamiyyin-İlk Dönem İslam Mezhepleri*”²⁹; Ebu’l-Vefa el-Taftazani, “*Kelam İlminin Belli Başlı Meseleleri*”³⁰, “*Kelam İlmi ve İslam Akaidi (Şerhu’l Akaid)*”³¹; Muhammed Ebu Zehra, “*İslam’da İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*”³²; Toshihiko Izutsu, “*Kur’an’da Tanrı ve İnsan*”³³; Fazlur Rahman, “*Ana Konularıyla Kur’an*”³⁴; Hatice K. Arpağuş, “*Fazlur Rahman’a Göre Allah İnsan ve*

¹⁶ Adnan Bülent Baloğlu, *Son Hurafe Deizm*, Ankara: DİB Yayınları, 2022

¹⁷ Namık Kemal Okumuş, *Deizmin Eleştirisi*, Ankara: Araştırma Yay., 2023

¹⁸ Kadir Canatan, *Gençlerin Modern İzmlerle İmtihani*, İstanbul: Beyan Yay., 2021

¹⁹ Orhan Hançerlioğlu, “*Nedentanrıcılık*”, İstanbul: Remzi Kitabevi, *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar*, 2000

²⁰ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987

²¹ Ahmet Cevizci, *Büyük Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Say Yayınları, 2020

²² Oral Sander, *Siyasî Tarih, (İlk Çağlar’dan 1918’e)*, Ankara: İmge Kitabevi, 2001

²³ Richard Tarnas, *Batı Düşüncesi Tarihi*, çev. Yusuf Kaplan, İstanbul: Külliyyat Yay., İstanbul 2019

²⁴ Hamdi Gündoğar, *Teoriden Pratiğe Deizm ve Sekülerizm*, İstanbul: Çıra Yay., 2022

²⁵ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2019

²⁶ Râğıb el-İsfahânî, *Müfredât fi Elfazi’l-Kur’an*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Kum: 2007

²⁷ Hâris el-Muhasibi, *er-Riâye-Nefs Muhasebesinin Temelleri*, çev., Şahin Filiz, Hülya Küçük, İstanbul: İnsan Yay., 2009

²⁸ Ebu Mansur el Maturidi, *Kitabü’t Tevhid*, çev., Tahir Uluç, İstanbul: Ketebe Yay., 2021

²⁹ Ebü’l-Hasan el-Eş’ari, “*Makalatü’l İslamiyyin-İlk Dönem İslam Mezhepleri*”, çev., Ömer Aydın, Mehmet Dalkılıç, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2019

³⁰ Ebu’l-Vefa el-Taftazani, *Kelam İlminin Belli Başlı Meseleleri*, çev., Şerafettin Gölcük, İstanbul: Kayıhan Yay., 1980

³¹ Ebu’l-Vefa el-Taftazani, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi (Şerhu’l Akaid)*, çev., Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yay., 2020

³² Muhammed Ebu Zehra, *İslam’da İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, çev., Sıbgatullah Kaya, Ankara: Anka Yay., 2003

³³ Toshihiko Izutsu, *Kur’an’da Tanrı ve İnsan*, çev., M. Kürşad Atalar, İstanbul: Pınar Yay., 2019

³⁴ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, çev., Alpaslan Açıkgenç, Ankara: Fecr Yay., 1993

Vahiy”³⁵; Mefail Hızlı, “Tekerrürden Tefekküre Tarih”³⁶; Celal Kırca, “İslâmî Kavramlar”³⁷; Hilmi Ziya Ülken, “İslam Düşüncesi, Türk Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş”³⁸; Necati Öner, “İnsan Hürriyeti”³⁹; Murtaza Mutahharî, “Adl-i İlâhî”⁴⁰; Aristoteles, “Nikomakhos’a Etik”⁴¹; Abdulhamid İrfan, “İslam’da İtikadi Meseleler ve Akaid”⁴²; A. Saim Kılavuz, “Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş”⁴³; W. Montgomery Watt, “İslam’ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader”⁴⁴; İsmail Raci Faruki, “Tevhid (Düşünce ve Hayata Yansımaları)”⁴⁵; Şaban Ali Düzgün, “Tanrının Göz Bebeği İnsan”⁴⁶; Taha Abdurrahman, “Seküler Ahlakın Sefaleti”⁴⁷; M. Hayri Kırbasoğlu, “Ahir Zaman İlmihali”⁴⁸; Hüseyin K. Ece, “İslam’ın Temel Kavramları”⁴⁹; İsmail Karagöz, “İlahi Yasaklar”⁵⁰; Furat Akdemir, “Vahyin Allah Tasavvuru”⁵¹ Vehbe Zuhayli, “Fıkıh Usulü”⁵²; Zekiyüddin Şa’ban, “İslam Hukuk İlminin Esasları (Usulü’l Fıkh)”⁵³; Fahrettin Atar, “Fıkıh Usulü”⁵⁴; Arif Aytekin, “Kelam Terimler Sözlüğü”⁵⁵; Ali Ünal, “Kur’an’da Temel Kavramlar”⁵⁶; Seyyid Kutub, “Fızılal-il-Kur’an”⁵⁷; Muhammed Abduh, Reşid Rıza, “Menâr Tefsiri”⁵⁸; Ebu’l-A’lâ Mevdûdî, “Tefhim’ul Kur’an”⁵⁹; İbn

³⁵ Hatice K. Arpağuş, Fazlur Rahman’a Göre Allah İnsan ve Vahiy, İstanbul: İFAV, 2021

³⁶ Mefail Hızlı, Tekerrürden Tefekküre Tarih, Siyer Yay., 2022

³⁷ Celal Kırca, “İnsan”, İslâmî Kavramlar, Ankara, 1997

³⁸ Hilmi Ziya Ülken, “İslam Düşüncesi, Türk Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş” Ankara: Doğu Batı Yay., 2020

³⁹ Necati Öner, İnsan Hürriyeti, Ankara: Vadi Yay., 2005

⁴⁰ Murtaza Mutahharî, Adl-i İlâhî, çev., Hüseyin Hatemi, İstanbul: Kevser Yay., 2005

⁴¹ Aristoteles, Nikomakhos’a Etik, çev., Furkan Akderin, İstanbul: Say Yay., 2019

⁴² Abdulhamid İrfan, İslam’da İtikadi Meseleler ve Akaid Esasları, çev., M. Saim Yeprem, Ankara: Diyanet Vakfı Yay., 2020

⁴³ A. Saim Kılavuz, Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018

⁴⁴ W. Montgomery Watt, İslam’ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader, çev., Arif Aytekin, İstanbul: Bereket Yay., 2011

⁴⁵ İsmail Raci Faruki, Tevhid (Düşünce ve Hayata Yansımaları), İstanbul: Mahya Yay., 2017

⁴⁶ Şaban Ali Düzgün, Tanrının Göz Bebeği İnsan, Ankara: OTTO Yay., 2022

⁴⁷ Taha Abdurrahman, Seküler Ahlakın Sefaleti, çev., Soner Gündüzöz, İstanbul: Pınar Yay., 2023

⁴⁸ M. Hayri Kırbasoğlu, Ahir Zaman İlmihali, Ankara: Yayınevi Yay., 2010

⁴⁹ Hüseyin K. Ece, İslam’ın Temel Kavramları, İstanbul: Beyan Yay., 2010

⁵⁰ İsmail Karagöz, İlahi Yasaklar, Ankara: Kar Yay., 2016

⁵¹ Furat Akdemir, Vahyin Allah Tasavvuru, Ankara: Araştırma Yay., 2019

⁵² Vehbe Zuhayli, Fıkıh Usulü, çev., Ahmet Efe, İstanbul: Risale Yay., 1996

⁵³ Zekiyüddin Şa’ban, İslam Hukuk İlminin Esasları (Usulü’l Fıkh), çev., İbrahim Kafi Dönmez, Ankara: TDV. Yay., 2005

⁵⁴ Fahrettin Atar, Fıkıh Usulü, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yay., 2006

⁵⁵ Arif Aytekin, Kelam Terimler Sözlüğü, İstanbul: Eğitim Yay., 2022

⁵⁶ Ali Ünal, Kur’an’da Temel Kavramlar, İstanbul: Beyan Yay., İstanbul, 1986

⁵⁷ Seyyid Kutub, Fızılal-il-Kur’an, terc., İ. Hakkı Şengüler, M. Emin Saraç, Bekir Karlığa, Hikmet Yay., İstanbul: 1979

⁵⁸ Şeyh Muhammed Abduh, Muhammed Reşid Rıza, Menâr Tefsiri, çev., Mehmet Erdoğan, Ekin Yay: İstanbul, 2011

⁵⁹ Ebu’l-A’lâ Mevdûdî, Tefhim’ul Kur’an, çev., Muhammed Han Kayani vd., İstanbul: İnsan Yay., 2005

Miskeveyh, “*Ahlak Eğitimi, Tehzîbu’l-Ahlâk*”⁶⁰; Hayrettin Karaman, “*İslam’da Kadın ve Aile*”⁶¹ eserlerinden faydalanılmıştır.

Bunun yanında konuyla ilgili faydalandığımız doktora ve yüksek lisans tezleri ise şunlardır: M. Emre Dorman, “*Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*”⁶²; Meryem Özdemir Kardaş, “*Deistik Argümanlara Karşı Vahyin İmkan ve Gerekliliği (18. Yüzyıl İngiliz Deizmi ve Kelâmi Açından Analizi)*”⁶³; Sait Kar, “*John Toland’ın Din Felsefesi Üzerine Bir İnceleme*”⁶⁴; Ülkü Taşkırın, “*Lord Herbert Of Cherbury’nin Doğal Din Anlayışı ve Düşünce Boyutu*”⁶⁵; Resul Ertuğrul, “*Kur’an’a Göre İnsanın Psiko-Sosyal Açından Değerlendirilmesi*”⁶⁶ tezlerinden istifade edilmiştir.

⁶⁰ İbn Miskeveyh, *Ahlak Eğitimi, Tehzîbu’l-Ahlâk*, çev., Abdulkadir Şener, Cihat Tunç, İsmet Kayaoğlu, İstanbul: Büyüyen Ay Yay., 2017

⁶¹ Hayrettin Karaman, *İslam’da Kadın ve Aile*, İstanbul: Ensar Yay., 2006

⁶² M. Emre Dorman, *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009

⁶³ Meryem Özdemir Kardaş, *Deistik Argümanlara Karşı Vahyin İmkan ve Gerekliliği (18. Yüzyıl İngiliz Deizmi ve Kelâmi Açından Analizi)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021

⁶⁴ Sait Kar, *John Toland’ın Din Felsefesi Üzerine Bir İnceleme*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014

⁶⁵ Ülkü Taşkırın, *Lord Herbert Of Cherbury’nin Doğal Din Anlayışı ve Düşünce Boyutu*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011

⁶⁶ Resul Ertuğrul, “*Kur’an’a Göre İnsanın Psiko-Sosyal Açından Değerlendirilmesi*”, Yüksek Lisans Tezi Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri, 2004

I. BÖLÜM

DEİZM

1.1. Deizmin Tanımı

Deizmin ortaya çıktığı günden günümüze kadarki süre zarfında deizm hakkında birçok tanım yapılmıştır. Şöyle ki neredeyse her deistin deizm hakkında bir tanımı vardır diyebiliriz. Ayrıca tek tip bir deizm olmadığı gibi üzerinde ittifak edilen bir deizm de yoktur.⁶⁷ Biz bu tanımlardan genel kabul görenlerin ve yaygın bazılarını vererek ortak özelliklerinin neler olduğunu belirtmeye ve deizmin ne olduğunu açıklamaya çalışacağız.

Etimolojik olarak, Deizm Latince 'de "Tanrı" anlamına gelen deus kelimesinden türetilmiş olup Grekçe 'de yine "Tanrı" anlamındaki theostan gelen teizm terimiyle aynı sözlük anlamına sahiptir.⁶⁸

Her ne kadar deizmin sözlük anlamı teizmle aynı olsa da daha sonraki süreçlerde teizmle olan benzerliğinin sadece Tanrı'nın varlığını kabulü noktasında olduğunu görmekteyiz. Deistler için teizm kilise demektir, deizm ise Tanrı'nın varlığını kabul eden ancak vahyedilmiş dinlerden ayrılan bir kavram demektir. Deizm kavramını ilk kez 1564'te kullanan Pierre Viret (öl. 1571) olmuştur. Viret "Instruction Chrestienne" eserinde, isimlerini belirtmediği bir grup filozof ve edipten bahseder ve bunların kendilerini ateistlerden ayırmak için deist ismini kullandığını söyler. Viret onları Tanrıyı kabul eden ve Tanrı'nın alemini yarattığına inanmakla birlikte İsa Mesih'i ve Hıristiyanlık doktrinlerini inkâr eden ateistler olarak suçlamıştır.⁶⁹

Deizm, 17. ve 18. Yüzyıllar arasında dinin akıl-vahiy bağlamında olması gerektiğini savunmuş ancak sonraki süreçlerde dinin parametrelerine saldıran bir noktaya gelmiştir. Bu saldırının ana savunusunu aklın her şeyin yol göstericisi olduğu, geleneksel dinlerin

⁶⁷ Adnan Bülent Baloğlu, Son Hurafe Deizm, s.85.

⁶⁸ Hüsameddin Erdem, "Deizm", İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1994, 9/109-111.

⁶⁹ TDV İslâm Ansiklopedisi, "Deizm", maddesi

iddia ettiği şekilde Tanrı'nın vahiy göndermediği, buna karşılık akıl-doğa buluşmasının neticesinde doğal olanı yaşadıkça hakikate erişilebileceği iddiasına yaslamışlardır. Bu durum deizmin "doğal din" kavramıyla anılmasını teizm ise, dini bir havaya bürünerek yaratıcı uluhiyet anlayışını ve kilise öğretisini benimseyenler için kullanılmıştır.⁷⁰

Deizm, her şeyin ilk nedeni olarak Tanrıyı gören ve ona başka da bir özellik vermeyen "akılcı din" öğretisidir. Dinlerin hepsini reddeden ve bunun neticesinde vahiy, nübüvvet, mucize, kitap, cennet ve cehennem, melek, şeytan gibi kavramları da yok sayan bir anlayıştır.⁷¹

Başka bir tanıma göre deizm Hıristiyanlık ve onun değerleriyle mücadele eden ve bu kültürle kendine özgü fikirlerini yeniden şekillendiren düşüncedir. Deist ise, vahyedilmiş dini, enkarnasyonu ve İsa'nın günahkârlar için kefareti olduğunu, Kutsal Ruh'un görevini ve İsrail'in Tanrısını kabul etmeyen ve yalnızca doğanın Tanrısına inanan kişidir.⁷²

Diğer bir tanıma göre deizm, *"dine akli metotları uygulayan, buna bağlı olarak da geleneksel dinlere, mistik din anlayışına, tabiatüstü olaylarla ilgili inanışlara ve kilisenin otoritesine karşı çıkan, bütün bunlardan dolayı da Hristiyanlığın ve kilisenin toplumun üzerindeki baskısının kırılmasına yardımcı olan yarı-dini, yarı-felsefi bir harekettir."*⁷³

Dini argüman ile hareket etmesinin şüphesiz ki en büyük nedeni yapılan baskıların ve hegemonyanın din adı altında işleniyor olmasından dolayıdır. Felsefi bir kimliğe bürünmüş olmalarını ise geleneksel dinlerin aksine dogmatik olmayan fikirleri kendi içlerinde dahi tartışmaya açmış olmalarından kaynaklıdır.

Herman Randall (öl. 1980) ise deizmi Hristiyan düşünce ve kültürü içerisinde oluşan, 'doğal din' in ve rasyonel ahlakın din için yeterli olacağını savunan tepkisel bir akım olarak tanımlamıştır.⁷⁴

Bazı deistlerin, William Wollaston (öl. 1724), Thomas Woolston (öl. 1731), Thomas Chubb (öl. 1746) ve Thomas Morgan (öl. 1743)⁷⁵ gibileri kendilerini "Hıristiyan deistler" olarak tanımladıkları ve vahyi kabul ettiklerini ancak bu vahyin özünün doğal din ile ters

⁷⁰ Orhan Hançerlioğlu, "Nedentancılık", İstanbul: Remzi Kitabevi, Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar, 2000, 4/237.

⁷¹ Vahdettin Başçı, "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Mart 2018, s. 36.

⁷² M. Emre Dorman, Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009, s.2.

⁷³ Mehmet s. Aydın, Din Felsefesi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1987, s.142.

⁷⁴ John H. Randall, "Deism", Encyclopaedia of The Social Sciences, ed. Edwin R. A. Seligman, New York: The Macmillan Company, 1957, 5/61.

⁷⁵ TDV İslâm Ansiklopedisi, "Deizm", maddesi

düşmediğini savunmuşlardır. Bunun yanında çoğu deist ise vahyedilmiş dinleri kabul etmedikleri gibi, insan doğası ve aklının vahye ihtiyaç duymayacağını, doğru dinin ise her yerde ve zamanda aynı olacağı ve evrenselliğe uygun olması gerektiğini savunmuşlardır.⁷⁶

Deistler arasında az da olsa vahyin ve mucizenin olduğunu kabul edenler de olmuştur. Ayrıca ruhun yok olmayacağını, ahirette ceza ve mükafatın olduğunu kabul edenler de vardır.

Hıristiyan yazar Samuel Clarke (öl. 1729) deistleri dört grupta değerlendirmiştir: Clarke'e göre birinci grupta ki deistler, yüce bir varlığın evreni yarattığını ancak evrene müdahalede bulunmadığını kabul edenlerdir.⁷⁷ İkinci gruptaki deistler, evreni yaratan Tanrı'nın varlığını kabul edenler ve aynı zamanda evreni yönettiğini de kabul ederlerdir. Ancak bunlar Tanrı'nın iyilik veya kötülükle ilgilenmediğini bu konuda herhangi bir buyruğunun bulunmadığını savunurlar.⁷⁸ Üçüncü gruptaki deistler, Tanrı'nın evreni yarattığını ve evreni bütün sıfatlarıyla mükemmel şekilde yönettiğini ancak ruhun bedenle birlikte ölüp gideceğini savunurlar.⁷⁹ Son olarak dördüncü gruptaki deistler ise, Tanrı'nın evreni yarattığını, evreni yönettiğini, sıfatlarının kabul edildiğini, adalet ve merhametiyle dünyayı yönettiğini insanı da lütfu sebebiyle yarattığını, hesabın olacağını ve insanın yaptıklarının karşılığını alacağını ancak insanın bu hakikatlere vahiy yolu ile değil akıl yoluyla ulaşabilir olduğunu kabullenip Tanrı'nın vahiy göndermediğini savunurlar.⁸⁰

Deizmle ilgili yapılan tanımların farklılığını deizme bakışın ve deistlerin olaylara karşı verdikleri tepkilere binaen gelişen fikri söylemler neticesinde oluştuğunu söyleyebiliriz. Deistler için tek bir tanımın yapılamayışını deizmin Tanrı-alem, Tanrı-insan, insan-insan ilişkilerini ve kiliseye olan tepkileri nedeniyle hayatı ve inancı salt akıl yoluyla anlamlandırmaya çalışmaları sebebiyle olduğu yorumunu yapabiliriz.

17. ve 18. asır deistlerinin tepkilerindeki ana gaye yeni bir inanç sistemi kurmak değil, kilisenin ve ruhbanların tahakkümüne ve zorbalığına karşı çıkmaktır.⁸¹ Bu tepki deistleri din olgusunun doğal olduğunu, dışarıdan bir müdahaleye gerek olmadığını savunmaya

⁷⁶ Dorman, Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım, s.1.

⁷⁷ Samuel Clarke, A Discourse Concerning The Being and Attributes of God, Glasgow: 1823, s.141.

⁷⁸ Clarke, a.g.e., s.146.

⁷⁹ Clarke, a.g.e., s.149.

⁸⁰ Meryem Özdemir Kardaş, Deistik Argümanlara Karşı Vahyin İmkan ve Gerekliliği (18. Yüzyıl İngiliz Deizmi ve Kelâmi Açıdan Analizi), Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021, s.4.

⁸¹ Baloğlu, Son Hurafe Deizm, s. 34.

itmiş olup bu iddiaları onları vahyedilmiş dinlere karşı ‘doğal din’ in savunucusu yapmıştır. Ayrıca dini sadece akılla yorumlamaya çalışıp, evrenin sahibini devre dışı bırakarak aşkın bir Tanrı tasavvuru oluşturup her türlü müdahaleyi reddedip vahyi ve mucizeyi inkâr etmişlerdir.⁸²

Yapılan açıklamalardan da yola çıkarak deist düşüncüyü şu şekilde değerlendirebiliriz.

- a) Tanrı’nın varlığını kabul etmektedirler.
- b) Tanrı’nın insan hayatına müdahalesini reddetmektedirler.
- c) Tanrı’nın insana verdiği akıl sayesinde doğruyu/hakikati bulabileceğini ve insanın karşılaşacağı her türlü sorunu aklıyla çözebileceğini savunmaktadırlar.
- d) Tanrı, evreni kusursuz bir şekilde yaratmış ve evrene müdahale etmemiştir. Zira Tanrı’nın evrene müdahale etmesi evreni eksik yarattığı anlamına gelir. Bu durum Tanrı’nın mükemmel olmadığı anlamını taşıması nedeniyle deist anlayışla bağdaşmaz.
- e) Gerçek olan dinin ‘doğal din’ olduğunu savunmuşlardır.
- f) Tanrının insana bahşettiği akıl ve eksiksiz yarattığı evren sayesinde insanın evrene bakarak ‘doğal dini’ yaşayabileceğini ve doğruya ulaşabileceğini savunmuşlardır.⁸³

1.2. Doğal Din

“Tanrı’yla kurulan doğrudan ya da dolaylı iletişime bağlı olan vahiy dini veya doğa üstü teolojiye karşıt olarak, akıl yoluyla oluşturula bilen veya insanda doğuştan var olduğu düşünülen inançlar bütününe doğal din adı verilmektedir.”⁸⁴

Deizm ‘doğal din’ (natural religion)’in savunucuları olarak ta tarif edilir ve deistler ‘doğal din’ i doğru olan din olarak tanımlar. ‘Doğal din’ söylemi ise ‘Aydınlanma felsefesi’ ile 17. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkıp 18. yüzyılda zirve noktasına ulaşmıştır.⁸⁵

Doğal dinin malzemesi akıl ve doğadır. Doğal dinin kendini tasviri bu iki parametre üzerinden olmuştur. Öncüleri Fransız Jean Bodin (öl. 1596) ve İngiliz Herbert of Cherbury (öl. 1648)'dir. Onlara göre Tanrı’nın varlığı bilgisine vahyedilmiş dinlerin iddia

⁸² Baloğlu, Son Hurafe Deizm, s.86.

⁸³ Peter Byrne, “Deism”, The Encyclopedia of Theology and Religion, ed. Hans Betz vd., Boston: 2011, s. 731.

⁸⁴ Ahmet Cevizci, Büyük Felsefe Sözlüğü, İstanbul: Say Yayınları, 2020, 1/595.

⁸⁵ Ülkü Taşkiran, Lord Herbert Of Cherbury’nin Doğal Din Anlayışı ve Düşünce Boyutu, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s.VI.

ettiği gibi vahiy yoluyla değil ancak aklın ışığıyla doğayı irdeleyerek/anlayarak ulaşılabileceğini iddia etmişlerdir. Onlar bu ilkedan yola çıkarak evrendeki müthiş düzeni ve onun yaratıcısını anlamak için aklın ihtiyaç duyacağı şeyin din ve vahiy değil sadece insanın iç sesi ve beş duyusunun yeterli olacağını savunmuşlardır.

'Doğal din' in temsilcisi Herbert herkesin birkaç dini fikre sahip olduğunu söyleyerek bu fikirleri şu şekilde tasniflemiştir:

- 1) Yüce bir varlık bulunmaktadır.
- 2) Bu varlığa tazim gereklidir.
- 3) Tazimin mümkünlüğü erdemli olmaktan geçer.
- 4) Hatalarımızdan dolayı pişmanlık duymalıyız ve af dilemeliyiz.
- 5) Tanrı'nın adaleti gereği ödül ve ceza vardır.⁸⁶

Doğal din savunucularına göre akıl doğal bir yol göstericidir. İnsanın fitratında var olan dinin temel inançlarının, Tanrı'nın birliğini kabul edip inanmak ve O'na saygı göstermek olduğunu iddia ederek, fitrî olan bu inancın oluşmasında aklın temel referans olduğunu savunmuşlardır. Kurulmuş olan bu düzenin, Tanrı insan ilişkisinin nihai sona kadar 'mekanik' bir şekilde devam edeceğini ve Tanrı'nın insana, dini hayatına nübüvvet-vahiy yoluyla müdahalede bulunmayacağını savunmuşlardır.⁸⁷

'Mekanik' bir Tanrı-tabiat ilişkisi tanımlayan ve deizmin mottosu olan saatçi-saat ilişkisini savunan İngiliz teolog William Paley (öl. 1805) evreni saate Tanrı'yı da saatçiye benzetmiştir. Saatteki dakik işleyişin doğada da aynen mevcut olduğunu, aradaki tek farkın doğadaki hesap ve işleyişin devasa bir büyüklüğe sahip olduğunu savunmuştur. Paley saat ve saatçi arasındaki ilişkiyi Tanrı ve tabiat arasındaki ilişkiye benzeterek saatçi yaptığı saati duvara asıp bir süre sonra onu nasıl unutursa Tanrı'da yarattığı evreni kendi haline bırakır ve artık onunla ilgilenmez der. Çünkü O her şeyi yerli yerinde yaratmış olup müdahaleye gerek yoktur.⁸⁸

'Doğal din' in ana savunusunu oluşturan düşüncenin tarihsel dinlere yönelik alternatif bir arayış olduğunu, gerçek dinin insanın doğasında yerleşik bulunduğunu ve inancı

⁸⁶ Herbert of Cherbury, Lord Edward ,De Veritate, Translated by Meyrick H. Carre, Bristol: University of Bristol, 1937, s. 289.291.

⁸⁷ Cevizci, Büyük Felsefe Sözlüğü, İstanbul, Say Yayınları, 2020, c. 1, s. 595.

⁸⁸ Baloğlu, Son Hurafe Deizm, s.190.192.

oluşturan bütün esasların akılla kavranabileceğini ileri süren bir hareket olduğunu söyleyebiliriz.

1.3. Deizmin Ortaya Çıkış Nedenleri

Deizmin arka planından ve onu tetikleyen unsurlarından yola çıkılarak tepkisel bir hareket olduğu söylenebilir. Tepkilerin en büyük nedeninin ise insanın hür düşünme arzusu, kilisenin dini halkın üzerinde baskı aracı olarak kullanması ve Tanrı-insan-toplum ilişkisini oturtma arayışı olduğunu söyleyebiliriz.

Deizmi tetikleyen nedenleri ve deizmin tarihi süreç içinde özelde Hristiyanlığa genelde geleneksel dinlere getirdiği eleştirilerden yola çıkarak onun ortaya çıkışındaki ana konuları detaya girmeden şu şekilde verebiliriz:

- a) Hıristiyanların, Hz. Adem'in günah işlemesinden dolayı bütün insanların doğuştan günahkâr olduğu inancına sahip olması.
- b) Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğuna ve insanları günahlarından temizlemek için gönderildiğine ve bu günahlarına kefaretle olarak çarpmışa gerildiği inancına sahip olmaları.
- c) Yönetimin ve kilisenin toplumu zenginler ve fakirler diye ikiye ayırmasına, köylü nüfusun ağır vergilere maruz bırakılmasına, kilisenin köylünün dini duygularını menfaatleri için istismar etmesi.⁸⁹
- d) Kilisenin toplumdaki mevcut sıkıntıların giderilmesi gayretinde bulunmamasının yanında mevcut sistemin devamı için kraliyetle birlikte hareket etmesi ve bu tutumunun meşruiyetini dini argümanları kullanarak yapıyor olması.
- e) Kilisenin toplumsal hayatın gerçeklerine yabancılığı, bilimle meşgul olmadığı gibi bu alanı kapatan tutumu ve farklı görüşlerin bastırılması ve ayrıca verilen eğitimlerde kilisenin, kraliyetin otoritesini kabul ettirme ve mevcudu koruma yönünde hareket etmesi.
- f) Katolik Kilisesinin, dini anlama ve yorumlama yetkinliğini kendisinin tekelinde görmesi, para karşılığı insanları günahlarından arındırması (endüljans)⁹⁰ köylü halkın her yerde ezilmesi ve kilisenin kendi menfaatleri için cahil ama dindar çiftçinin saf olan dini duygularını sürekli istismar etmesi.⁹¹

⁸⁹ Andrew Brown, Church and Society in England, 1000-1500, Palgrave Macmillan Pub., New York: 2003, s.2-3.

⁹⁰ Dorman, Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım, s.43.

⁹¹ Baloğlu, Son Hurafe Deizm, s. 105.

- g) Avrupa’da gerçekleşen Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) Katolik ve Protestan arası yaşanan savaş olarak okunmuştur.⁹² Yıllarca devam eden bu mezhepsel kavgalar karşısında halkın ödediği bedelin neticesi dinin sorgulanmasına zemin hazırlamış ve düşünürlerin geleneksel dinler karşısında alternatif arayışını kaçınılmaz kılmıştır.
- h) Hz. İsa’nın mucizelerinin Pavlus ve taraftarları tarafından farklı şekilde yorumlanıp Hz. İsa’nın tanrılaştırılması ve dini olayların hemen hemen hepsine sır ve gizemler yüklenerek Hristiyanlığın mucizeler ve sırlar dinine dönüşmesi.⁹³
- i) Ruhban sınıfının kendilerini Tanrı’nın yeryüzündeki temsilcileri ve Tanrı ile kul arasında aracı olarak görmeleri ve elde ettikleri otorite ile halkı maddi ve manevi olarak sömürmeleri.⁹⁴
- j) Felsefi fikirlerin ve düşünürlerin deistlerin Tanrı hakkındaki düşüncelerinin dini yorumlamalarında ki fikri alt yapıyı oluşturması.⁹⁵
- k) Skolastik düşüncenin kutsal kabul ettiği Aristotelesçi-Batlamyusçu evren anlayışının 1550-1700 yıllarında gerçekleşen Bilimsel Devrimin, Newton’la evren anlayışının yeniden şekillenmesiyle Batıda köklü değişimleri birlikte getirmesi.⁹⁶
- l) Coğrafi keşifler sonrası farklı kültür ve inançlarla karşılaşan kaşiflerin Hristiyan olmayan toplumlarda ahlak seviyesinin Avrupa toplumlarından daha iyi olduğunu müşahade etmeleri ve bu durumun deistler tarafından vahye ve nübüvveteye ihtiyaç duyulmadan da insanın doğruyu bulabileceği fikrini oluşturması.⁹⁷

Deizmin ortaya çıkışının temelinde dikkate alınması gereken ilk husus, reform ve din savaşları bağlamında, ortaya çıkan Hristiyanlık içi tartışmalardır. Reformla birlikte Kitab-ı Mukaddes’in farklı milletlere ulaşması ve farklı dillere çevrilmesi neticesinde kilisenin tekelinde bulunan ‘dini anlama, anlatma ve yorumlama’ yetkisini, okur yazar olan ve din hakkında fikir sahibi olma ve yorum yapma arzusunda olan herkesin kendisinde gördüğünü söyleyebiliriz.⁹⁸

⁹² Oral Sander, *Siyasî Tarih, (İlk Çağlar’dan 1918’e)*, Ankara: İmge Kitabevi, 2001, s.83.84.

⁹³ Hamdi Gündoğar, *Teoriden Pratiğe Deizm ve Sekülerizm*, İstanbul: Çıra Yay., 2022, s.33.

⁹⁴ İbrahim Coşkun, “*Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları; Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*”, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 12-14/5/2017, s.51.

⁹⁵ James Adam, *Antik Yunan’ın Din Öğretmenleri*, çev. Özgüç Orhan, İstanbul: Pinhan Yay., 2019, s.222.

⁹⁶ Richard Tarnas, *Batı Düşüncesi Tarihi*, Çev.: Yusuf Kaplan, İstanbul: Külliyyat Yay., İstanbul 2019, 2/108.

⁹⁷ R. Z. Lauer, “Deism”, *New Catholic Encyclopedia*, ed. John P. Whalen-Patrick A. O’Boyle, Vol.IV, The Catholic University of America Washington: D.C., 1981, s.722.723.

⁹⁸ Aydoğan Kutlu, ‘Devrim Dünyanın Kurtuluşudur’: Thomas Paine’in Siyasal Fikirlerinde Deist İnançlarının Etkileri, Ankara: Doğu Batı Yay., (Ağustos, Eylül, Ekim, 2020), s.109.

1.4. Deizme Göre Nübüvvet ve Vahiy

Deistlerin nübüvvet ve vahye yaklaşımlarının deizmin tanrı ve din tasavvurlarının oluşumundaki en önemli etkenlerden biri olduğunu söyleyebiliriz. Her şeyi akıl ile anlamlandırmaya çalışan deizm vahyi ve nübüvveti de akıl-vahiy uyumu içerisinde değerlendirme noktasında hareket ederek vahyin ve nübüvvetin gereksizliğini ve getirilen şeriatların ve mucizelerin deistlerin inançlarında ve yaşantılarında anlam ifade etmeyeceğini iddia etmişlerdir. Vahiy aldığını iddia edenlerin de doğal olan dinden farklı hareket edemeyeceklerini savunmuşlardır. Tanrının ve öğretilerinin akılla bilinebileceğini ayrıca nübüvvet ve vahye inanmayı Tanrının evreni mükemmel ve eksiksiz yarattığı inancıyla çelişmesi şeklinde yorumlamaları sebebiyle vahyi ve peygamberliği kabul etmemeleri inançlarının temelini oluşturmaktadır.

Doğal dinin hakikati anlamada ve gerçeği bilmede aklın en sağlam rehber ve uyarıcı olduğunu ve Tanrı'nın nübüvvet ve vahye gerek kalmadan insanı yarattığını ve hayata müdahalede bulunmadığını şiddetle savunmuşlardır. Doğal dini gerçek vahiy olarak değerlendiren teolog Paul Helm Tanrı'nın muradını doğa içerisinde birtakım yasalar ile gösterdiğini ve vahyin evrenselliğinin ancak 'doğal vahyin' fiziki evrenle bütün insanlara sunulması ile olacağını, ayrıca doğal vahyin doğuştan geldiğini savunmuştur.⁹⁹

Deistler, peygamber olduğu söylenen kişilerin halkı doğru olana yönlendirmiş olmalarını ise Tanrının insanın içine yerleştirdiği doğal din sayesinde ve verilen akli kullanmaları nedeniyle bunu yaptıklarını söylemişlerdir. Ayrıca deistler dinlerin iddia ettiğinin aksine vahyin evrensel olmadığını da savunmuşlardır. Çünkü İsa'nın konuştuğu İbranice dilini bütün bir dünyanın anlamasını beklemenin mantıklı olmayacağına, her ulusun farklı bir dil konuşması İsa'nın vereceği mesajların anlaşılabilmesi durumunu ortaya çıkaracağı nedeniyle vahyin evrenselliğinin olamayacağını savunusunu yapmışlardır.¹⁰⁰ Vahyin evrenselliğinin gözlemlenen evren olduğunu, hakikate ve evrensel olan vahye Tanrı'nın mükemmel yarattığı evren sayesinde bütün insanların ulaşabileceğini söylemişlerdir.¹⁰¹

Deistlerin peygamber göndermenin gereksizliğini savunmalarındaki nedenin Tanrı'nın uyarma ihtiyacı duyacak bir evren yaratmamış olması, her şeyin yerli yerinde ve evrensel mesajın evrenin bizzat kendisi olduğu inancında olmalarındandır. Bu nedenle evrensel

⁹⁹ Dorman, Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım, s.275.276.

¹⁰⁰ Thomas Paine, Akıl Çağı, trc., Ali İhsan Dalgıç, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2022, s.28.

¹⁰¹ Paine, a.g.e., s.27.

olanı insanlara anlatmanın yolunun geleneksel dinlerin iddia ettiği şekilde vahiy aldığı söyleyenlerle değil kâinatın eşsiz oluşundan yola çıkarak hakikatin bilineceği olgusuyla mümkün olduğunu iddia ederler.

İngiliz deist Thomas Paine (öl. 1809), vahiy kelimesini Tanrı ile insan arasındaki ilişkinin varlığını göstereceğini ve sadece o kişiye gösterdiği şeyler için geçerli olabileceğini, vahiy aldığı iddia eden kişinin bir başkasına söylemesinin vahiy olamayacağını belirtmiştir. Çünkü söylediği şeyleri kanıtlayacak bir mekanizmanın olmayışı meselenin doğruluğunu veya yalan olması durumunu ortaya çıkaracağından Tanrı'nın mutlaklığına hanel getireceğini belirtmiştir.¹⁰² Paine, dinlerin Tanrı tarafından seçilmiş kişilere özel yetkilerin verildiği bahanesiyle kurulduğunu söyleyerek, Yahudilerin Musa'sı, Hristiyanların İsa'sı, Müslümanların Muhammed'i vardır ve bu dinlerin her birinin diğerini imansızlıkla suçladığını ve böyle bir durumun Tanrı'nın evrenselliği ile çelişeceğini, bunlara gerek olmadığını, Tanrı'nın yolunun sadece bu kişilere açık olmadığını aksine herkese açık olduğunu iddia eder.¹⁰³ İnsan dilinin Tanrı'nın mesajlarını anlatmada yetersiz olduğunu bu mükemmel varoluşun yerel ve değişken olan dillerle anlatılamayacak kadar büyük olduğunu söyleyerek,¹⁰⁴ evrenin Tanrı'nın ayeti oluşu ve gerçek vahyin evrenin kendisi olduğu inancından yola çıkarak doğa felsefesi alanının tüm bilimi kucaklayan ve Tanrı'nın eserlerini yansıtan gerçek bir din olacağını söylemiştir.¹⁰⁵ Tanrının bilinmesi için doğanın incelenmesi gerekirken maalesef Tanrı'nın doğa yerine insanın hazırladığı eserler içinde incelenmesini anlamlandırılmaya çalışılmasını dinlerin Tanrı'ya yaptığı kötülüklerin en hafifi olduğunu ve bu sistemin hakikatin ortadan kaldırılıp onun yerine boş olanlarla doldurulmasına neden olduğunu belirterek¹⁰⁶ vahyin ve nübüvvetin Tanrı'nın bilinmesinin önündeki engel olduğu düşüncesini savunmuştur. Doğal dinin saf olması ve bozulmamış olması sebebiyle akılla hiçbir şekilde çelişmeyeceğinden Tanrı'nın dilinin ve muradının bu olduğunu, ancak geleneksel dinlerin iddia ettikleri kutsal kitapların tahrif edilmiş olabileceği ve akılla çelişiyor olması nedeniyle Tanrı ürünü olmadığını açık kanıtı olduğunu savunmuşlardır.¹⁰⁷

¹⁰² Paine, Akıl Çağı, s.164.

¹⁰³ Paine, a.g.e., s.5.

¹⁰⁴ Paine, a.g.e., s.27.

¹⁰⁵ Paine, a.g.e., s.33.

¹⁰⁶ Paine, a.g.e., s.33.

¹⁰⁷ Thomas Chubb, The Posthumous Works of Mr. Thomas Chubb, Vol. I, University of Michigan, London: 2018. s. 99-100.

Deistler ikna dilinin tercih edilmesi gerektiğini, ödül ve ceza ile dolu olan metinlerin insan düşüncesinin önündeki en büyük engel olduğunu savunarak insan aklının verilen hazır metinlerle değil, akıl ve evren ile Tanrıyı keşfetme kudretine sahip olduğunu ve dinlerin ise bunun önündeki en büyük engel olduğunu iddia etmişlerdir.¹⁰⁸

İngiliz deist Matthew Tindal (öl. 1733) ise, insanın yaratıldıktan sonra vahyin uyarıcı olarak gönderilmiş olmasını eleştirerek Tanrı'nın insanı donanımlı yarattığına ve bu sayede hakikate ulaşmaya kudreti olan insana, sonradan gönderilen vahiy ile yön verilmesinin kabulü söz konusu olamayacağını savunmuştur. Nedenini ise vahyin belirli bir dönemde ve belirli bir topluluğa yönelik olmasının Tanrı'nın evrenselliği ile çelişeceği ve vahyin ulaşmadığı insanları Tanrı'nın mesajından uzak kılacağı, bu durumun da Tanrı'nın uluhiyetine yakışmayacağı şeklinde değerlendirmiştir.¹⁰⁹ Ayrıca vahyi dönemsel müdahale ve o dönemin sorunlarına çözüm olarak değerlendiren Tindal, vahyin bütün insanlık için olduğu iddiasına uymayacağı tartışmasına neden olacağını savunmuştur. Çünkü her zaman ve şartta insanın durumu değişkenlik göstermektedir. Bu sebeplerden ötürü karşılaşılan sorunların çözümü için Tindal daha evrensel olan şeyin vahiy değil akıl olduğunu savunmuştur.¹¹⁰

Tindal, kitapların tutarsızlık ve çelişkilerle dolu olduğunu dolayısıyla bu kitapların kabul edilemeyeceğini hatta bu metinlerdeki ahlak dışı şeylerin iyi ve merhametli olan Tanrıya atfedilmiş olmasını büyük bir haksızlık olarak değerlendirmektedir.¹¹¹ Bilimin değişmez yasaları bırakılarak "vahiy dini" nin uydurulması Tanrı'ya karşı kötü düşüncelerin oluşmasına neden olduğunu söyleyen Paine, Hristiyanlığı ateizm olarak, İncili ise Tanrı'nın dinsel olarak nasıl inkâr edilebileceğini anlatan metin olarak tanımlamaktadır.¹¹² Bu nedenle deistler doğru bilgiye vahiy ve nübüvvetle değil akıl ile ulaşılabilceğini savunmaktadırlar.

Fransız deist Jean Bodin (öl. 1596) her dinin kendi içerisinde doğrularının ve inananlarına sunabileceği argümanlarının da olabileceğini ancak genel manada tatmin oluş ve hakikate ermenin ancak akıl ve doğa ile oluşacağını söyleyerek geleneksel dinlerin iddia ettiği gibi vahiy ile gelmiş olan yasalarla bu hakikate ulaşamayacağını belirtmiştir.¹¹³

¹⁰⁸ Şaban Ali Düzgün, "Deizm: Öncü İsimler Temel Doktrin", Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 12-14/5/2017, s.7.

¹⁰⁹ Matthew Tindal, Christianity as old as Creation, London: 1730, s.5.

¹¹⁰ Tindal, a.g.e., s.18.

¹¹¹ Özdemir Kardeş, Deistik Argümanlara Karşı Vahyin İmkan ve Gerekliliği, s. 73.

¹¹² Paine, Akıl Çağı, s. 32.

¹¹³ Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, İstanbul: Remzi Kitapevi, 2019. s.207.

Bazı deistlerin ise vahyin hakikatine ve var olduğuna inandıklarını görebiliyoruz. Bunlardan 17. yüzyılda yaşamış doğal din savunucusu Edward Herbert'in (öl. 1648), vahyi reddetmediğini ancak onun eleştirisinin Hristiyanlığın kutsal kitap tutumuna ve rahiplerin dini esrarengiz göstermelerine olduğunu söyleyebiliriz. Herbert, vahyin saf hali ile direkt ve açık bir şekilde gelmesi halinde kabul edilebileceğini bildirmiştir. Herbert vahyin hakikat ve gerçek olduğunu, onu kabul etmemenin ise haksızlık olacağını söylemiştir. Bununla birlikte o, evrensel gerçekliklerin duylara dayalı olmasının sınanabilir bir hakikat olduğunu, ancak vahiy, bu vahyi aldığı iddia eden kişinin inisiyatifi içerisinde olacağından, sınanması söz konusu olamayacağından ötürü bunun iyi muhafaza edilmesi ve vahyedilenin ne olduğu konusunda büyük bir dikkat gösterilmesi gerektiğini savunmaktadır. Herbert vahiy olduğu söylenen şeylerin duylarımızla uyumlu olması gerektiğini çünkü gerçek olmayan vahiylerin gerçeklerle karışmaması için böyle bir yol izlenmesi gerektiğini savunmuştur.¹¹⁴ Herbert İncillerin saygı duyulması gereken metinler olduğunu ancak tahrif edilmesi sebebiyle vahiy olma özelliğini yitirdiğini söyler.

Vahiy kabul eden bir diğer deist düşünür ise John Toland (öl. 1722)'dir. O vahyin akıl ile uyumlu olması ve bilime aykırı düşmemesi gerektiğini söyleyerek akla uymayan vahyin söz konusu olamayacağını belirtmiştir. Toland, Tanrı'nın insana bahsettiği aklın hakikate ermede yol gösterici olduğunu, doğal olarak Tanrı'nın göndereceği vahyin akılla çelişmesi söz konusu olamayacağını çünkü bu durum Tanrı'nın çelişkilerle ve belirsizliklerle ifade edileceğine sebep olacağından vahyin akıldan ayrı düşünülemeyeceğini vurgulamıştır.¹¹⁵ Ayrıca vahyin gerekliliğini savunarak Tanrı'nın kendini tanıtmamasını erdem gerekliliği olarak değerlendirmiştir.¹¹⁶

Toland'ın Hristiyanlığa yaptığı eleştirilerin başında Hristiyan inancının temelini oluşturan teslis inancının, asli günahın ve günah çıkarmanın kabul edilemeyeceğini bu inançların akıl ve doğal vahiyle çeliştiğini doğal olarak bunun kabul edilemeyeceğini söylemiştir. Zira ona göre din adamları Tanrı'nın vahyini tahrif etmiştir.¹¹⁷ Deist

¹¹⁴ Herbert of Cherbury, De Veritate, s. 308.

¹¹⁵ John Toland. Christianity not Mysterious, or, a Treatise Shewing That There is Nothing in the Gospel Contrary to Reason, Nor Above It and That No Christian Doctrine Can Be Properly Call'd a Mystery. Londra: 1696, s.140,141.

¹¹⁶ Sait Kar, John Toland'ın Din Felsefesi Üzerine Bir İnceleme, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014. s. 70.

¹¹⁷ Toland, Christianity not Mysterious, s. 16.

düşünceye göre bu tahrifin doğal olanla taban tabana zıt oluşu vahyin hakikatle çelişiyor olmasını kaçınılmaz kılmıştır.

Herbert, Tindal, Toland, Collins ve Shaftesbury gibi bazı deistlerin nübüvvet ve vahiyle ilgili düşünceleri ise vahyin ve nübüvvetin varlığının mümkün olup olmadığından ziyade gereksizliğini savunmuşlardır. Tanrı-insan ilişkisinde Tanrının bu şekilde bir argümana gerek duymadan bu ilişkiyi fiziki evrenle gerçekleştirdiğini ifade etmişlerdir.¹¹⁸

Deizmin tanrının hayata müdahale etmediği düşüncesinin yansıması şüphesiz vahyin ve nübüvvetin reddi şeklinde ortaya çıkmıştır. Onlara göre vahiy de nübüvvet de yoktur. Bu durumun ortaya çıkmasını kilisenin dini tahrif etmesinden bağımsız okumamız doğru olmayacaktır.

1.5. Deizme Göre Ahiret Anlayışı

Deistler ahiretin varlığı, ruhun ölümsüzlüğü ve ödül-ceza hakkında ortak bir düşünceye sahip olamamışlardır. Bazı deistler dünyada yapılanların karşılığının ödül veya ceza olarak ahirette alınmasının mutlak adalet için gerekli olduğunu savunurken bazıları bu duruma karşı çıkararak ödül ve cezanın bu dünyada olacağını savunmuşlardır. Ortak bir düşüncede buluşamayan deistler ahiret hayatı, ruhun durumu, cennet-cehennem ve ödül-ceza konularında bir dizi farklı düşüncelerde bulunmuşlar ve ayrıntıya çok yer vermemişlerdir. Deistlerin ahirete inananlarının inanmayanlarında daha çok olduğunu belirtmemiz gerekiyor.

İlk deistlerden olan Herbert'ın ölüm sonrası ile ilgili düşüncesinde ödül ve cezanın olacağını ve insanların tanrıya hesap vereceğini belirtmiştir. Herbert ölümden sonra hesabın olduğunu yaşadığımız hayatın, düşüncenin ve vicdanın bize öğrettiğini söylemektedir. Ancak ödül ve cezanın mahiyetinin ne şekilde olacağını ise bilinemeyeceğini belirtmiştir.¹¹⁹

Bir başka deist olan John Toland ise kendisine yöneltilen ateist eleştirilerine karşılık ateistlerin inançlarıyla taban tabana zıt olduğunu ve ölümden sonra ruhun ölümsüzlüğünü savunduğunu dünyada yapılanlara karşılık ahirette iyilerin ödüllendirilip, kötülerin cezalandırılacağına iman ettiğini vurgulamaktadır.¹²⁰

¹¹⁸ Dorman, Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım, s. 276.

¹¹⁹ Dorman, a.g.e., s.300.

¹²⁰ Dorman, a.g.e., s.301.

Ünlü filozof John Locke (öl. 1704)'a göre insanların ahlaklı yaşayarak ulaşmak istedikleri mutluluk bu dünyada olmayacaktır. Locke mutluluğun bu dünya ile sınırlı olmadığını, insanların ahlaklı olmasına rağmen bu dünyada huzuru ve mutluluğu bulamamasını Tanrı'nın vadettiği mutluluk için ölüm sonrası başka bir hayatın olması gerektiği şeklinde savunmuştur.¹²¹

Thomas Paine'e göre Tanrı her alanda kendini eşsiz bir şekilde göstermektedir. İnsan her ne kadar Tanrı'nın varlığını anlamakta sınırlı donanıma sahip olsa da bunun hakikat olduğunu savunmaktadır. Gelecekteki varlığına dair hiçbir düşünceyle kendisini sıkıntıya sokmaması gerektiğini ve bu dünyada onu yaratanın başka bir yerde de veya başka bir cisimde de yaratmaya devam ettireceğini ve gelecekte de varlığının sürme ihtimalinin çok yüksek olduğunu savunmaktadır.¹²²

Başka bir deist düşünce sahibi olan Lord Viscount Bolingbroke (öl. 1751) ise ölüm sonrası hayatın olup olmadığı ile ilgili şüphelerinin olduğunu belirtir. O ölüm sonrası hayatın olması halinde dahi cezanın söz konusu olmayacağını ve cehennem ile korkutmanın ahlakla çeliştiğini ve bu durumun doğa yasasına aykırı bir inanç olduğunu savunmuştur.¹²³

İngiliz deist Charles Blount (öl. 1693)'a göre Tanrıya karşı inancında ve itaatinde şüphesi olmayan birinin sonraki hayatta ruhunun Tanrıya kavuşacağından şüphe duymaması gerektiğini söyler. Hiçbir insanın yaratılış itibarıyla kötü olmadığını ve Tanrı'nın da mutlak iyi olduğunu söyleyerek bu sebepten dolayı ölüm sonrası hayatta Tanrı'nın merhametle yaklaşıp hiçbir insana kötü davranmayacağını savunmuştur.¹²⁴

Vahyi ve nübüvveti reddedip akılla her şeyi bulmaya çalışan deizmin ölüm sonrası hayat ile ilgili net bir fikir ortaya koyamamasını yadırgamamak gerekir. Deistlerin ölüm sonrası için ruhun ölümsüzlüğünü savunan ve savunmayanlar, ceza veya ödülün olup olmadığını kabul edenler veya etmeyenler ve ölüm sonrası ne olacağı ile ilgili yorum yapmayanlar gibi farklı düşüncelere sahip olduklarını görmekteyiz. Öldükten sonra nasıl bir hayatın olacağıyla ilgili arayışın akıl ve vicdan ekseninde olması deist düşünürleri ortak bir payda da buluşturamamıştır.

¹²¹ Ülkü Taşkıran, Lord Herbert Of Cherbury'nin Doğal Din Anlayışı ve Düşünce Boyutu, s.88.

¹²² Paine, Akıl Çağı, s.63.

¹²³ Dorman, Deizm ve Eleştirisi, s.302.303.

¹²⁴ Mehmet Akif Altunışık, "İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları", Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 19-2/9/2019 s.636,637.

1.6. Deizme Göre Ahlak Anlayışı

Deistler için din eşittir ahlak denilebilir.¹²⁵ Onlara göre ahlak, Tanrı'nın mükemmel şekilde yarattığı insana bir katkisidir. Bu katkı ile yaratılan insan, özündeki ahlakla var edildiği için onu sonradan öğrenmez zaten öyle var edilmiştir.¹²⁶ Deizm bireydeki ahlak anlayışının oluşumunu Tanrının eksiksiz ve yarattıklarının da mükemmel donanımda olduğu düşüncesinden yola çıkarak insanın da her türlü donanıma ve yetkinliğe sahip olarak yaratıldığı şeklinde okumuştur. Deist düşünürlere göre Tanrının her türlü donanımla yarattığı insanın özünü ise akıl ve ahlak oluşturmaktadır. Ahlak herkesin ve her düşüncenin olumladığı kutsal değerler kümesi içerisinde yer almaktadır. Bu sebeple herkes ve her din ahlaklı bir yaşam biçimini savunmakta ve desteklemektedir. Teistik argümanlara sahip olanların, deistlerin ve tanrı tanımazların da Ahlaklı bir toplumun oluşması için kafa yorduğu ve eserler ortaya koyduğu da herkesçe malumdur.¹²⁷ Bu sebeple ahlak herkesin ve her kesimin aradığı ve üzerinde kafa yorduğu ancak oluşumunun yaratılışla mı var olduğu yoksa dış etkenlerle mi oluştuğu konusu her zaman tartışılabilir gelmiştir.

Deizm ahlakın nasıl var olduğu sorusunu Tanrının mükemmel oluşundan ayrı değerlendirmemekte bu sebeple yaratılanlarında eksik olmaması gerektiğini savunarak insanlardaki uzuvların nasıl ki yaratılışla birlikte olmazsa olmazlardan ise ahlakın da Tanrı tarafından yaratılışla fitrata konulduğu düşüncesini savunmaktadırlar. Aksi bir durumun ise Tanrı'nın mükemmel oluşuyla çelişeceği yorumunu yapmaktadırlar.

Deistler insanların ahlaklı tutumlar sergilemelerinin nedenini tabii bir ahlak üzere yaratılmış olmaları nedeniyle olduğunu, yoksa dinlerin iddia ettiği ölüm sonrası hayattaki ödül-ceza kaygısından dolayı yapmadığını, tamamen tabiatlarının gereği olarak yaptıklarını savunmaktadırlar. Bu sebeple vahye ve nübüvete gerek kalmadan sorumlulukların ve görevlerin ne olduğunu bilerek ahlaklı bir hayat yaşanabileceğini savunmuşlardır.¹²⁸ Ayrıca deistler aklın doğrularının ahlaki doğrular ile aynı olduğunu, aklın neyin ahlaki ve neyin ahlak dışı olduğunu kavrama yetkinliğine sahip olduğunu ve vicdanın bu değerlerin ortaya çıkmasını sağladığını savunmuşlardır. Bu sebeple böyle güçlü ve tam donanımlı insanın doğasına uygun olarak hareket eden bireyin hakikati bulma noktasında başka bir karineye ihtiyaç duymayacağını iddia etmişlerdir.

¹²⁵ Cevizci, Büyük Felsefe Sözlüğü, 1/595.

¹²⁶ Namık Kemal Okumuş, "Deizmin Ahlak Konfigürasyonunun Rasyonel Basamakları", Ankara: Doğu Batı Yay., (Ağustos, Eylül, Ekim, 2020), s.48,49.

¹²⁷ Okumuş, a.g.e., s.36.

¹²⁸ Gündoğar, Teoriden Pratiğe Deizm ve Sekülerizm, s. 67.

Matthew Tindal, nasıl yaşamamız gerektiğini kendimizden yola çıkarak rahat bir şekilde bulabileceğimizi söylemiştir. Doğal seyir içerisinde ve kaliteli bir hayatın mümkün oluşunu, kendi iyiliğimizi ve bu iyiliği arttıracak bir çabanın içerisinde olarak iyi bir hayatın yaşanacağını söylemiştir.¹²⁹ Tindal, mutluluğun ve mükemmelliğin yolunun doğal olan bir yaşam biçimiyle olabileceğini savunmuştur. O, duyguları harekete geçiren şeyin mutluluk arzusu olduğunu insana bu arzuyu veren Tanrı'nın neyin mutluluğa götürüp neyin mutsuzluğa götüreceğini ayırt eden bir akıl bahşetmesiyle bu yolun izinin belli olduğunu söylemiştir. Tindal'e göre ne kadar mükemmel isen o kadar mutlusundur, çünkü aklını gerektiği gibi kullanmışsındır. Tindal, mutluluğun, ahlakın ve huzurun yolunun bu olduğunu savunmaktadır.¹³⁰

Başka bir deist olan Herbert ise nereli ve kim olursa olsun doğanın herkese ahlak fısıldadığını ve ahlaklı tutuma herkes tarafından saygı duyulduğunu belirtmiştir. O, temiz bir hayat sürmeyi sağlayan, her türlü çıkmazdan kurtaran şeyin ahlaklı olmakla sağlanabileceğini ve sonsuz mutluluğa sahip olmanın yolunun yine ahlaklı yaşamakla olacağını söylemiştir.¹³¹

Jean-Jacques Rousseau (öl. 1778) ise ahlaklı olmayı inançla bağdaştırarak vicdanlı, adil ve erdemli olmanın Tanrı'ya yakınlaşmanın aracı olduğunu savunmuştur. Rousseau'ya göre Tanrı bu duyguları insana vererek onun iyiliğin ne olduğunu anlamasını ve kavramasını sağlamıştır. O, Tanrı'nın fitrata yüklediği duyguların erdemli yaşamın en gerçekçi kılavuzu olacağını ve bu yol ile görevlerimizin ne olduğunu anlayabileceğimizi savunmuştur.¹³²

Thomas Paine ise ahlaki sorumlulukların bilinmesinin Tanrı'dan bağımsız düşünülemediğini savunarak, Tanrının insanı yaratırken ki rahmetinin ve ahlaki iyiliğinin taklit edilerek erdemli bir hayat yaşanılacağını savunmuştur. Tanrının insanoğluna yaptığı günlük iyilikler taklit edilerek, insanın hem kendine karşı hem topluma karşı hem de hayvanlara karşı ahlaklı ve erdemli yaşamasının mümkün olduğunu söylemiştir.¹³³

Deizmin ahlakla ilgili genel görüşünü akıldan bağımsız düşünmemiz olası değildir. Onlara göre akıl, ahlaki bir hayatın nasıl olması ve ne şekilde yaşanılması ile ilgili olarak

¹²⁹ Dorman, Deizm ve Eleştirisi, s.264.

¹³⁰ Dorman, a.g.e., s.265.

¹³¹ Dorman, a.g.e., s.267.

¹³² Dorman, a.g.e., s.268.

¹³³ Paine, Akıl Çağı, s.63.

yeterli donanıma ve beceriye sahiptir. Deist düşünörlere göre ahlaki bir yaşam sürmek Tanrı'ya olan minnet duygusunun fiiliyata yansımastır. Bu tutum onların geleneksel dinlerde olduğu gibi ahiretteki ceza veya ödöl için değil akla ve fitrata uygun olanın bu şekilde olmasından dolayı yapılması gerektiğini savunmuşlardır. Çünkü onlara göre vahiy olduğu iddia edilen metinlerin içerisinde ahlakla bağdaşmayacak birçok şey mevcuttur.¹³⁴

¹³⁴ Dorman, Deizm ve Eleştirisi, s.266.

II.BÖLÜM

ALLAH-İNSAN İLİŞKİSİ

2.1. Allah

İslam bilginleri Allah kelimesinin tarifini farklı kelimelerle “Allah, varlığı zorunlu olan ve bütün övgülere lâyık bulunan zâtın adıdır” anlamında tanımlamışlardır. Tanımdaki “varlığının zorunlu oluşunu” yokluğunun düşünülemediği, var olmak için başka bir karineye ihtiyaç duymayacağına ve O’nun alemi yaratan, yöneten tek otorite olduğu şeklinde yorumlamışlardır. “Bütün övgülere layık bulunmasını” ise, yetkinlik ve aşkınlık ifade eden isim ve sıfatlarla nitelendiğini beyan etmişlerdir.¹³⁵

Allah kavramı, Kur’an literatüründe mertebe ve değer bakımından başka hiçbir kelimenin önüne geçemediği en zirve noktadır. Bu ifade vahyin semantik yapısına kapsamlı bir kavram olarak önemli ölçüde etki eder.¹³⁶ Vahiy, Allah’ı Allah’ın kullandığı sıfatlar ile tanımamızı istemektedir. Kur’an’da farklı surelerin içerisinde Allah’ı tanımamızı sağlayan sıfatlar (isimler) vardır ve bunlara *el-esmâü’l-hüsnâ* (en güzel isimler)¹³⁷ denilmektedir. Bu isimler Allah’ın varlığını ispat etmeyi değil, Allah’ın hayata müdahil olduğunu ispat etmeye çalışır.

Vahiy, Allah (c.c)’ı göklerde ve yerde olan her şeyin mutlak sahibi,¹³⁸ yaratıcısı ve idare edicisi,¹³⁹ her şeye hakkıyla güç yetiren,¹⁴⁰ işlerini bir düzene göre yapan,¹⁴¹ çok merhametli,¹⁴² kullarına çok yakın olan,¹⁴³ yarattıklarına her türlü nimetler bahşeden,¹⁴⁴ ol deyince olduran¹⁴⁵ ve her an hayatın içerisinde olan bir Allah olarak tasavvur etmemizi

¹³⁵ Bekir Topaloğlu, “Allah”, İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1989, 2/500.

¹³⁶ Toshihiko Izutsu, Kur’an’da Tanrı ve İnsan, çev., M. Kürşad Atalar, İstanbul: Pınar Yay., 2019, s.151.

¹³⁷ A’raf 7/180.; İsrâ 17/110.; Taha 20/8.; Haşr 59/24.

¹³⁸ Mâide 5/120.

¹³⁹ Zümer 39/62.

¹⁴⁰ Âl-i İmran 3/189.

¹⁴¹ Kamer 54/49.

¹⁴² Şuarâ 26/9.

¹⁴³ Kâf 50/16.

¹⁴⁴ Nahl 16/53.

¹⁴⁵ Mü’min 40/68.

istemektedir.¹⁴⁶ Oluşturulan bu tasavvur ile inanan kişinin agnostik olamayacağını, sınırlı bilgiyle dahi olsa Allah'ı tanıma ve bilme gayesi ile Onun hem aşkın hem de içkin olduğunu inançlı kullarına hatırlatmaktadır.¹⁴⁷

Kur'an'a göre Allah; varlığın ve âlemin nedeni ve aynı zamanda var olana anlam, konum ve değer belirleyen tek varlıktır. O var olan her şeyin dayandığı kaynak ve temeldir. Hiçbir şeyin tesadüf/gelişi güzel olmadığını her şeyin bir amacının ve gayesinin olduğunu bildirmektedir.

*Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri ancak ve ancak bir amaç ile yarattık.*¹⁴⁸

*Göğü, yeri ve ikisi arasındakileri (boş yere) yaratmadık.*¹⁴⁹

*Sizi sadece boş yere yarattığımızı ve şüphesiz ki huzurumuza döndürülmeyeceğinizi mi sandınız?*¹⁵⁰

Allah varlık âlemini bir denge üzerine kurmuştur. Bu dengenin yarasını ve nasıl işlemesi gerektiğini bir düzen içerisinde sağlayan Yüce Allah'tır. O'nun mutlak, mükemmel, eşsiz ve benzersiz bir varlık olarak iradesine sınır konulamaz. Çünkü; *O, (her şeyi) ölçüyle yapıp yönlendirendir.*¹⁵¹ bu ayet yaratma eyleminin toplumsal, fiziksel ve biyolojik yasalar çerçevesinde olduğunu bildirmektedir.

İnsanın anlam arayışında akli yetenekleri ona kâfi gelecek bir araç değildir. İnsan dünyadaki konumu ve var olma amacını imanın ilk ilkesi olan Allah inancı ile anlamlandırmaktadır. İman bu temel üzerine inşa edilerek Allah, muradını peygamberlerinin aracılığıyla insanlara iletmektedir. Bu sebeple Kur'an kendisini ve peygamberi sık sık bir hatırlatıcı (tezkire) olarak tavsif etmektedir.¹⁵² O'nun görülen dünyada her şeye sınırsız rahmeti ile hayat veren *rahman* ve ahirette de kullarını bağışlayıp esirgeyecek olan *rahim* olduğundan bahseder. Yine O'nun kendisinden başka kabul edilecek hiçbir ilahın olmadığını ve kâinatın kontrolünü elinde tutan yegâne hükümler olduğunu aktarır. Her türlü eksiklikten münezzehe olduğunu, ayıp ve kusurlardan uzak yüceler yücesi olduğunu hatırlatır. Bütün varlıkların esenlik ve emniyet

¹⁴⁶ Furat Akdemir, "Allah- İnsan İletişiminin Mahiyeti Üzerine Bir Değerlendirme" Kelam Araştırmaları Dergisi, 2016, 14/2., 514.

¹⁴⁷ Şaban Ali Düzgün, "Allah Tasavvurlarına Dair Tartışmanın Problematikliği" Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Sempozyumu, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. 2005, s.60-61.

¹⁴⁸ Hicr 15/85.

¹⁴⁹ Sad 38/27.

¹⁵⁰ Mü'minün 23/115.

¹⁵¹ Âlâ 87/3.

¹⁵² Fazlur Rahman, "Ana Konularıyla Kur'an", çev., Alpaslan Açıkgenç, Ankara: Fecr Yay., 1993, s.41.42.

kaynağı olduğundan, onlara iman, emniyet, güven ve itmi'nan verdiğini söyler. Görüp gözetken, koruyan, murakabe eden olduğunu, dilediğini yapan ve gücüne karşı konulamayacağını, büyüklük, ululuk ve azamet sahibi olduğunu söyler. En güzel isimlerin O'nun olduğundan, göklerde ve yerde her ne varsa tamamının O'nu her türlü noksanlıktan uzak tutup şanını yücelttiğinden, üstün kudret sahibi olduğunu ayrıca yaptığı her işin mutlak isabetli ve mükemmel olduğunu hatırlatır.¹⁵³

Bu sıfatlarla zatını insanlığa tanıtan Allah'ın, kendisiyle ilgili bilginin imkanını sunarak agnostisizmin olamayacağını göstermektedir.¹⁵⁴ Ayrıca ilahlık ve otoritenin birbirinden ayrılmaz parçalar olduğunu hatırlatarak yönetenin ve kanun koyucunun kendisi olduğunu belirtip deizmin iddia ettiği şekilde “emekliye” ayrılmadığını hatırlatmaktadır. “*Gökteki ilah da O'dur, yerdeki yegâne ilah da O'dur ve hüküm ancak O'na aittir.*”¹⁵⁵ O, hakikatin bizzat anlamıdır. Bu anlam, kâinatta bizzat görünmekte ve kanıtlanmaktadır. Allah her daim yaratan ve vahyeden olarak aşkın ve içkin bir şekilde yarattıklarıyla ilişkisini devam ettirmektedir.

Allah, mahlukatı başı boş bırakmayacağını,¹⁵⁶ mutlak otoritenin kendisi olduğunu tekrar tekrar hatırlatarak “la ilahe illallah” inancının ne olduğunu âleme isimleri (sıfatları) ile bildirmektedir.

2.2. Aşkınlık–İçkinlik

Aşkınlık ve içkinlik meselesi, yaratıcının âlemle ilişkisinin nasıllığını ve O'nun nasıl bir ilah olduğunu ortaya koymaktadır. Tanrı'nın tamamen âlemin dışında yer alan aşkın bir varlık mı, yoksa âlemin her anında yer alan içkin bir varlık mı olduğu hususu, Tanrı tasavvurunun zihinlerde nasıl şekillendiğini gösteren önemli bir konudur.¹⁵⁷ Felsefi terminolojide konuyla ilgili farklı görüşler ileri sürüp Tanrı'nın âlemle bir ve aynı olduğunu ayrıca âlemle ilişkisinin içkin olduğunu savunanların görüşüne panteist;¹⁵⁸ bu ilişkinin mekanik ve dışsal bir ilişki içinde sadece aşkın olduğunu savunanlara deist¹⁵⁹ ve

¹⁵³ Haşr 59/22.23.24.

¹⁵⁴ Düzgün, “*Allah Tasavvurlarına Dair Tartışmanın Problematikliği*”, s. 61.

¹⁵⁵ Zuhuruf 43/84.

¹⁵⁶ Kıyâme, 75/36.

¹⁵⁷ Sait Polat, “*Tanrı'nın Aşkınlığı ve İçkinliği Bağlamında İnsanın Hürriyeti Problemi*”, Adıyaman Üniversitesi İslami Bilimler Fakültesi İslami İlimler Araştırmaları Dergisi, 2021, sayı: 10, s. 48.

¹⁵⁸ Cevizci, Büyük Felsefe Sözlüğü, 2/1494.

¹⁵⁹ Cevizci, a.g.e. c. 2, s. 1495.

son olarak çift kutuplu Tanrı anlayışı ile O'nun hem aşkın hem içkin olduğunu iddia edenler ise panenteizm¹⁶⁰ olarak adlandırılmıştır.

Allah mahlukatın arasında cinslerin birbirleriyle iletişim kurmasını sağlayan sistemi kurduğu gibi, mevcudatın kendisiyle de iletişime geçmesi için bir iletişim sistemi kurmuştur. Âlem O'nun çizdiği ölçü ile hareket etmektedir. Bu ölçü çerçevesinde her şeyin bir amacı ve gayesi vardır ve hiçbir şey boş ve anlamsız olmadığı gibi her şey O'na döndürülecektir.¹⁶¹ O, insanların ve cinlerin kendisine ibadet edilmesi için yaratıldığını¹⁶² vurgulayarak yaratılış gayesinin ne olduğunu açıklamaktadır.¹⁶³

İlk insandan beri var olan Allah inancı vahyin aktardığından farklı bir noktaya kayınca insanlık için problem oluşturmaya başlamıştır. Allah inancı tahrif edilince buna mukabil vahiy ve nübüvvetle Allah tasavvuru oluşturulmaya çalışılmış ve tevhidin yeryüzünde hâkim kılınması sağlanmıştır. Hiçbir peygamber sadece 'Allah vardır' demekle yetinmemiştir. O'nun hem rubûbiyyet sahibi olduğunu hem de ulûhiyyet sahibi olduğunu toplumlarına anlatmışlardır. İşte bu tevhit dininin özüdür.

Tevhit inancından sapmış Cahiliye Dönemi Arapları, Yahudi ve Hristiyanlarda da Allah inancının olduğunu birçok ayette görmekteyiz.¹⁶⁴ Müşrikler, Yahudiler ve Hristiyanlar Allah'ın varlığını kabul edip, O'nda olmayan şeyler isnat ettiler. Allah'ın otoritesini hayattan alarak O'na göklerin Tanrısı muamelesi yaptılar. Kitab-ı Mukaddes'te iddia ettikleri gibi; *"Ve gökler ve yer ve onların bütün orduları itmam olundu. Ve Allah yaptığı işi yedinci günde bitirdi ve yaptığı bütün işten yedinci günde istirahat etti. Böylece Allah, yedinci günü mübarek kıldı ve onu takdis etti. Çünkü Allah yaratıp yaptığı bütün işten o günde istirahat etti."*¹⁶⁵ Yahudiler, Hristiyanlar ve putperestler Allah'ın rubûbiyyet sıfatlarının bazılarını kabul edip O'na içkin bir rol biçtiler. Ancak ulûhiyyet sıfatlarına gelince aşkınlığı kendi heva ve hevesleri ile doldurmaya başladılar. Bunun böyle olmadığını aksine göklerde ve yerde herkesin O'ndan istediğini ve O'nun ise her an yaratma halinde olduğunu¹⁶⁶ söyleyen vahiy Tanrı'nın her zaman ve her yerde hazır ve nazır olduğunu beyan etmektedir.

¹⁶⁰ Cevizci, a.g.e. c. 2, s. 1493.

¹⁶¹ Mü'minûn 23/40.

¹⁶² Zariyat 51/56.

¹⁶³ Enver Bayram, "Kur'an'a Göre Allah-Alem Münasebeti", G.O.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi 2013, c.,I, s.,I, s.31.32.

¹⁶⁴ Ankebût 29/61.63.65, Fatır, 35/42.

¹⁶⁵ Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, Bap 2, s.1.3.

¹⁶⁶ Rahman 55/29.

Kur'an Allah'a imanın bir bütün halinde olacağını hatırlatır. Allah'ın içkinlik yönünü belirten rablik sıfatlarında kulun Allah'ı birlemesini ve otoritesini kabul etmesini ister. Ancak bu şekilde O'na iman edilmiş olunacağını ve hayatın içerisinde Allah'ın dahil olmuş olacağından bahseder.

Bir şeyi yetkinlik noktasına varıncaya kadar kademe kademe inşa edip geliştirmek anlamındaki *rab* kavramının yansımasını; “mâlik, seyyid, idare eden, terbiye eden, gözetip koruyan, nimet veren, ıslah edip geliştiren, mâbud” gibi anlamlara geldiğini görmekteyiz.¹⁶⁷

Rablik vasıflarını şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Allah'ın yaratmada, rızık vermede, kâinatın işleyişini düzenlemede tek otorite olarak kabul edilmesi.¹⁶⁸
2. Allah'ın kâinatın yönetiminde tam bir tasarruf sahibi olduğunun kabul edilmesi.¹⁶⁹
3. Allah'ın emretme, nehyetme, kanun yapma, hayata düzen verme noktasında tek otorite olduğunun kabul edilmesi.¹⁷⁰

Kul bunların hepsine iman ederek ve teslim olarak hamdını alemlerin rabbine¹⁷¹ yapmış olur. Ancak o zaman ibadetiyle, duasıyla, beklentileriyle, bir şey ummasıyla, sevgi ve itaatiyle âlemlerin Rabbi olan Allah'a karşı dini has kılmış¹⁷² olur. Aksi durumda müşrikler gibi putlarını, Hristiyan ve Yahudiler gibi din adamlarını rab edinmeye başlarlar.¹⁷³ Allah'ın insana yakın olması, ona yüklenen sorumluluğunun ve amacının gereğidir. Allah, insanı dünya hayatında yalnız bırakmamış ona her türlü nimet, imkân ve değer vermiştir.¹⁷⁴ O'nun insanla olan ilişkisi her an aktif ve sınırsızdır. Bu ilişkinin olumlu veya olumsuz nasıl yürütülmesi gerektiği konusu insana bırakılmıştır. Allah içkindir, fakat insanın iradesine ve özgürlük alanına müdahale etmez. O'nun bu iletişime bir ihtiyacı olmadığı gibi, insanın herhangi bir eylem, dua ve ibadetine de ihtiyacı yoktur.

¹⁶⁷ Bekir Topaloğlu, “Rab”, İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 34/372.

¹⁶⁸ Yûnus 10/31.

¹⁶⁹ Fatır 35/13.

¹⁷⁰ A'râf 7/54.

¹⁷¹ Fâtiha 1/2.

¹⁷² Zümer 39/11.

¹⁷³ Tevbe 9/31.

¹⁷⁴ Bakara 2/152.

*Musa dedi ki: “Siz ve yeryüzünde bulunan herkes topyekûn nankörlük etseniz bile, şunu unutmayın ki Allah; övgülerin tümü kendine mahsus olan, kendi kendisine yeten yegâne zâttır.”*¹⁷⁵

İnsan, iradesi ve oynadığı aktif rol ile dünya hayatının en önemli öznesi ve varlığıdır. Allah’ın insan ile birlikte oluşu, onun daha duyarlı olmasını, doğru söz ve eylemler ortaya koymasını sağlar. Bu durum insanın hayatı anlamasında Allah’ı dışarda tutmadan daha doğru, reel ve nesnel bir tutum sergilemesine neden olmaktadır. Aynı şekilde inanç, düşünce ve eylem olarak insanın şirke düşmemesine ve büyük hatalar yapmamasına neden olmaktadır.¹⁷⁶ Bu yaklaşım neticesinde din Allah’a has kılınmış vahyin ve nübüvvetin gayesi tamamlanmış ve tevhid hayatın her alanında görünür kılınmış olur.

Ulûhiyyet kelimesi ilah kelimesinden türemiştir. İlah kelimesi sözlükte “tapınmak, kulluk etmek” manasına geldiği gibi kendisine ibadet edilen, özlenen, yüceliği ve kudretiyle akılları hayrete düşüren anlamına da gelmektedir. İbadet edilmeye layık olan sadece Allah’tır. Bundan dolayı ilah kelimesi “İbadeti hak eden ma’bud” manasına da gelmektedir.¹⁷⁷

Vahiy en temiz ve saf duygularla Allah’a yönelmemizi isteyerek şu uyarıda bulunur: “İki ilâh edinmeyin! O ancak tek ilâhtır.”¹⁷⁸ Sadece Allah’a ibadet edin,¹⁷⁹ onunla birlikte hiçbir İlah yoktur ve onun dışında yöneldikleriniz bâtıldır.¹⁸⁰ Allah yüceler yücesidir ve en büyüktür.¹⁸¹ İtaat edilecek tek merci O’dur ve O’nun ortağı yoktur. Her türlü ibadet O’na yapılmalı, her türlü istek O’ndan istenmeli. Araya araçlar konulmamalı din sadece ve sadece O’nun için yaşanmalı. İşte bunlar Allah’ın kullarından istediği görev ve sorumluluklardır.¹⁸²

Kulları tarafından sadece O’nun yüceltilmesi ve O’na ibadet edilmesi ulûhiyyet yönünün birleşmesi demektir. Bu durum yüce Allah’ın aşkın boyutunu ifade eder. Yaratılış gayemizin ne olduğunu anladığımızda bu gaye için imanın gereği olarak sorumluluklarımızı yerine getirmemiz icap eder. İnsanları ve cinleri kendisine ibadet için yarattığını¹⁸³ beyan eden Allah, kullarının kendisine nasıl ibadet edilmesini de

¹⁷⁵ İbrahim 14/8.

¹⁷⁶ Furat Akdemir, Vahyin Allah Tasavvuru, Ankara: Araştırma Yay., 2019, s. 121.122.

¹⁷⁷ Akdemir, “Allah- İnsan İletişiminin Mahiyeti Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 515.

¹⁷⁸ Nahl 16/51.

¹⁷⁹ Fâtiha 1/5; Enbiya 21/108.

¹⁸⁰ Mü’minun 23/91,117.

¹⁸¹ Lokman 31/30.

¹⁸² Akdemir, “Allah- İnsan İletişiminin Mahiyeti Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 516.

¹⁸³ Zâriyat 51/56.

peygamberler aracılığıyla öğretmiştir. Bu ibadetlerin yapılması ve Allah'ın karşısında kişinin kendisini aciz ve zelil bilerek ibadet etmesi Allah'ın ulûhiyyetini gösterir. İbadet kişinin Allah'ın sevip razı olduğu ve sadece O'na has kıldığı amellerle âlemlerin rabbi olan Allah'a teslim olmasıdır.¹⁸⁴

Allah'ın hem aşkın hem içkin oluşu meselesi O'nun hiçbir işten ayrı düşünülmemeyeceğini, yer ile gök arasındaki ilişki gibi ayrılmaz bir bütün olarak görülmesi ve bu ikisi arasındaki bağ ne kadar önem arz ediyorsa, âlemde de Allah'ın hem aşkın hem de içkin olmasının varlık için o kadar önemli olduğunu vahyin bize hatırlatmasıyla öğrenmekteyiz. İslam bu şekilde bir Allah tasavvuru ile diğer inançlardan farklı olarak aşkın olan Allah'ı hayatın her alanında içkin bir şekilde bilmemizi ve O'na iman etmemizi istemektedir.

2.3. İnsan

Varlık âleminin en kompleks yapısına sahip olan insan hakkında birçok şey söylenmiş ancak onunla ilgili tek bir tanım üzerinde ittifak edilememiştir. Filozofların “insan nedir” sorusuna verdikleri cevaplar hayatı anlama ve anlamlandırma noktasında farklı bilimsel ve felsefi teoriler şeklinde ilerleyerek insanla ilgili modern tartışmaları da birlikte doğurmuştur.¹⁸⁵ “Her insan bir âlemdir” sözüne karşılık her bir insan sayısı kadar tanım yapılsa bu durumun yadırganmayacağı aşikardır. Bu sebeple çok kutuplu¹⁸⁶ insanı tanımlamanın oldukça zor olduğu hemen hemen her düşünür tarafından ifade edilmiştir.

İnsan bilimleri içerisinde insanı ele alan antropoloji *felsefi, fiziki, sosyal ve kültürel* açıdan insanı yön ve eğilimleriyle tanımlamaya çalışmaktadır.¹⁸⁷ Bu çalışmalar tarih boyunca süre gelen bireylerin, toplumların ve bunların kültürlerinin oluşturduğu dünyanın nasıl olduğunu araştıran birçok bilimden sadece bir kaçıdır.

Birbirinden farklı ve bir o kadarda çok araştırmalarla insanı anlama ve anlamlandırma noktasında ki gayretlerin insanlık tarihi ile eş zamanlı olduğunu söyleyebiliriz. Ruh ve bedeni bütüncül bir yapı içerisinde taşıyan insanı¹⁸⁸ Felsefe, sosyoloji, psikoloji, biyoloji gibi alanlar kendi düşünce yapısı ve yöntemi üzerinden onun yaptıklarını inceleyerek kendi alanı içerisinde parçacı bir yaklaşımla değerlendirmelerde bulunarak anlamaya

¹⁸⁴ Bakara 2/131.

¹⁸⁵ TDV İslam Ansiklopedisi, “İnsan”, maddesi

¹⁸⁶ Ebu Mansur el Maturidi, Kitabü't Tevhid, çev., Tahir Uluç, İstanbul: Ketebe Yay., 2021, s.22.

¹⁸⁷ Cevizci, Büyük Felsefe Sözlüğü, 1/147-148.

¹⁸⁸ Hatice K. Arpaguş, Fazlur Rahman'a Göre Allah İnsan ve Vahiy, İstanbul: İFAV, 2021, s.123.

çalışmışlardır. Filozofların “küçük alem” dediği¹⁸⁹, bu denli karışık yapıya sahip olan insan hakkında hala her geçen gün yeni şeylerin keşfediliyor olması merakları daha da arttırmaktadır.

Filozoflar tecrübî bilgilerinden yola çıkarak insanın ne olduğu ile ilgili slogan olan şu cümlelerle onun hakkında bilgi vermeye çalışmışlardır: "İnsan, öğrenen hayvandır." (Konfüçyüs) "İnsan, sorgulayan hayvandır." (Sokrates) "İnsan, toplumsal bir hayvandır." (Platon) "İnsan, düşünen hayvandır." (Aristoteles) "İnsan, tartışan bir hayvandır." (Heraklitos) "İnsan, bir yönüyle duyular dünyasına ait rasyonel bir varlık, bir yönüyle anlama yetisine sahip rasyonel bir varlıktır." (Kant) "İnsan, konuşan hayvandır." (Descartes) "İnsan, sistematik hayvandır." (G. Hegel) "İnsan, itiraz eden hayvandır." (Albert Camus) "İnsan, mücadelecisi bir hayvandır ve çalışan bir varlıktır." (Karl Marx) "İnsan, düpedüz hayvandır." (Nietzsche) "İnsan, çıkarını düşünen hayvandır." (J. Dewey) "İnsan, her şeye alışan hayvandır." (Stoikler)¹⁹⁰ Ruh ve beden sahibi insanı anlamaya ve tanımlamaya çalışan düşünürler insan hakkında bütüncül bir tanım yerine parçacı ifadelerle onun ne olduğunu ifade etmeye çalışmışlardır. Bu tanımların farklı oluşu her bir düşünürün dünya görüşlerinin, tecrübelerinin, ilgi alanlarının ve ideolojik yaklaşımlarının farklı olmasının yansımasıdır.

İnsanın iki yönünün olduğuna dikkat çeken vahiy ondan bahsederken iki kavramla hitap eder; biri *insan* bir diğeri ise *beşer* kavramıdır. Bu iki kavram farklı anlamlarda Kur'an'da birbirinin yerine kullanılmaktadır.¹⁹¹ Arapça *ins* kelimesinden türeyen *insan*; unutan, alışan, uyum sağlayan, cana yakın, akıl ve şuur sahibi, konuşabilen, ürken ve yaratılışı itibariyle sosyal olan¹⁹² varlık şeklinde de tanımlanmıştır. Ragıb el-İsfehani (öl. 1108), *insan* isminin söylenilmesinin nedenini; insanın yaratılış itibariyle medeni bir varlık olmasına bağlayarak insanın fitratı gereği birbirine muhabbet ve yakınlaşma dışında başka bir şekilde bağ oluşturamayacağını bu sebeple ilişkinin ancak ünsiyet ile olacağını söylemiştir.¹⁹³

Beşer kavramı ile ilgili ise İsfehani bu kavramın insan cildinin dış kısmı için kullanıldığını söyleyerek, insanın cildinin hayvanlarda ki gibi kıllarla kaplı olmadığından

¹⁸⁹ Maturidi, Kitabü't Tevhid, s.22.

¹⁹⁰ Mefail Hızlı, Tekerrürden Tefekküre Tarih, Siyer Yay., 2022, s.52.

¹⁹¹ Sad 38/71., Mü'minün 23/12.

¹⁹² Celal Kirca, "İnsan", İslâmî Kavramlar, Ankara, 1997, s.382.

¹⁹³ Ömer Aslan, "Kur'an'a Göre İnsan-Beşer Farkı", Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İlmi Mecmua, 2006, s. 51-52.

cildin gözle görülmesinden dolayı ona bu ismin verildiğini ifade etmiştir.¹⁹⁴ Fahreddin Razi (öl. 1209), *beşer* kavramı için maddi yapısı olan, dokunulan ve konuşulan şeklinde tanımlamıştır.¹⁹⁵ Kamus-i Türki’de Şemsettin Sami (öl. 1904) *beşer* ve *insan* kavramlarıyla ilgili; *beşeriyeti* yaratılışla herkeste mevcut olan bedensel özellikler şeklinde yorumlarken, *insaniyeti* ise erdem ve ruhsal (iç dinamikler) tabirlerini kullanarak onu ahlakla ilişkilendirmiştir.¹⁹⁶

Yaratılış itibarıyla diğer canlılardan farklı olan insanın “kim” ve “ne” olduğunu bilmek için soracağımız “ne” ve “nasıl” soruları bizi insanı anlamaya götüren yol olacaktır. Her şeyin yaratıcısı¹⁹⁷ ve varlığın kaynağı olan Allah insanı da lütfu gereği yaratarak¹⁹⁸ onu muhatap almıştır. Allah ve insan arasındaki ontolojik olan bu ilişki ile O, insanın nasıl yaratıldığını ve ne olduğu bilgisini vahiy yoluyla kullarına bildirmektedir.

Vahiy, insanın maddesel yönüyle kötülük yapabilme, ruhsal yönü ile de iyilik yapabilme yetkinliğine sahip iki cevher taşıdığı bakış açısıyla insanı anlatır.¹⁹⁹ Bu sebeple insanı kıymetli kılan şey onda var olan irade ve akıl sayesinde *insan* olarak kalabilmesidir.

Kur’an insanın yaratılışını Allah ve melekler arasında geçen diyalogu şöyle aktarmaktadır: Allah yeryüzünde Adem’i yaratmak istediği zaman melekler dediler ki: “*Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz seni överek tesbih ediyor ve seni takdis ediyoruz.*”²⁰⁰ Allah meleklerin bu iddialarına karşılık “*Ben sizin bilmediklerinizi bilirim*”²⁰¹ dedi. Sonra Allah meleklerle Âdem’i bilgi yönünden imtihan ederek Adem’e öğrettiklerini meleklerden istedi²⁰² onlar buna cevap veremeyince Âdem cevap verdi.²⁰³ Bu olay Âdem’in meleklerde bulunmayan yeteneğini ortaya koyunca, Allah meleklerle, itaat anlamında Âdem’e secde etmelerini buyurdu.²⁰⁴ Melekler böylece Âdem’in üstünlüğünü kabul ettiler,²⁰⁵ sadece Kur’an’ın “cin” olarak tasvir ettiği

¹⁹⁴ Ali Binol, “Kur’an’da Beşer ve İnsan”, Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 16.

¹⁹⁵ Fahrüddin Er-Razi, “Tefsir-i Kebir Mefâtihu’l-Gayb”, çev., Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Ankara: Akçağ Yay, 1992, 18/90-92.

¹⁹⁶ Şemsettin Sami, Kamus-i Türki, İstanbul: Yeditepe Yay., 2021, s.117.

¹⁹⁷ En’am 6/102.

¹⁹⁸ Toshihiko Izutsu, Kur’an’da Tanrı ve İnsan, s. 185.

¹⁹⁹ Hilmi Ziya Ülken, “İslam Düşüncesi, Türk Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş” Ankara: Doğu Batı Yay., 2020, s. 49-58.

²⁰⁰ Bakara 2/30.

²⁰¹ Bakara 2/30.

²⁰² Bakara 2/31.

²⁰³ Bakara 2/33.

²⁰⁴ Bakara 2/34.

²⁰⁵ Bakara 2/34.

bir varlık, kendi üstünlüğünü iddia ederek Allah'ın emrine karşı çıktı²⁰⁶ ve böylece "iblis" (şeytan) oldu.²⁰⁷ Öz olarak meleklerden ve cinlerden farklı yaratılan insan, Allah'ın ona öğrettiklerini doğru kullanmasıyla her türlü saygıyı ve hürmeti hak eden bir noktaya ermiştir. Bu sahne, varlık alemi içerisinde insanın yüklendiği ağır emanetin²⁰⁸ üstesinden ancak Allah'ın bildirdikleriyle/öğrettikleriyle gelineceğini göstermektedir.

İblis, Âdem'den daha üstün olduğunu düşünüp ona secde etmeyerek Allah'ın emrine asi davranmış ve bulunduğu yerden kovulmuş, bu esnada Allah'tan insanların tekrar dirileceği kıyamet gününe kadar müsaade istemiş²⁰⁹ ve bu isteği kabul edilmiştir.²¹⁰ Bu öfke ve nefretiyle insanlara her yönden saldıracağını ve Allah'a asi olmaları için O'nun dosdoğru yolundan insanların birçoğunu saptıracağına yeminler etmiştir. Allah insan ile iblisin bu mücadelesinde iblisin yolunu izleyenlerin de onunla birlikte cehenneme gireceğini bildirmiştir.²¹¹ Böylece iblis ile insanın mücadelesi başlamış olur.

Hayatın iman ve cihat olduğunu hatırlatan bu ezeli mücadele ahlaki bir gerçektir. Eğer insan, hür iradesiyle olması gereken gayreti gösterirse Allah bu yolda onunla beraber olacağını bildirmiştir.²¹² Allah, şeytanın tuzaklarına karşı vahiy ve nübüvvetle kullarının yanında olduğunu belirterek onların duygularını ve eylemlerini bu kılavuzlar eşliğinde düzenlemesini istemektedir.

Bu çetin yolda insanın kendini tanıması, eksikliklerini, zaaflarını bilmesi iyi yönlerini tanımasından daha elzem ve önemlidir. Zira "*Def-i mefâsid, celb-i menâfiden evlâdır*"²¹³ kaidesi gereğince kötülüğü def etmek menfaat sağlamaktan önce gelir. Kur'an insanın zaaflarını hatırlatırken onu bu zaafılara karşı dikkat etmeye davet etmektedir. İyi yönleriyle birlikte kötü yönlerinin de olduğunu belirterek²¹⁴ insanın bunları kontrol etme yeteneğine sahip olduğunu bildirmektedir. Kullarını her zaman ve her şekilde imtihan edeceğini belirten Allah, "*Yoksa siz, sizden öncekilerin başına gelenler, sizin de başınıza gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız?*"²¹⁵ ayetiyle imanın bir iddia olduğunu ve her iddianın ispat istediğini bildirerek kulların her şeyden imtihan edilebileceğini ve bu

²⁰⁶ Fazlur Rahman, "Ana Konularıyla Kur'an", s. 67.

²⁰⁷ Kehf 18/50.

²⁰⁸ Ahzap 33/72.

²⁰⁹ A'raf 7/14.

²¹⁰ A'raf 7/15.

²¹¹ A'raf 7/16.17.18.

²¹² A'raf 7/56.

²¹³ Mecelle mad.30.

²¹⁴ Şems 91/8.

²¹⁵ Bakara 2/214.

esnadaki tutumlarının nasıl olması gerektiğini onlara haber vermektedir. Bu imtihanlarda başarılı olamayan zayıf karakterlilerin yapısını ve özelliklerini bazı kavramlarla tarif ederek dikkatli olunmasını istemektedir.

Kur'an'ın insan için kullandığı bazı kavramlar bize onun hakkında birtakım bilgiler vermektedir. Bunlardan birkaçı şöyledir:

Kefur-Kenud: Kur'an'da genellikle nankörlükte aşırı gidenler için *kefur* ve *kenud* kelimeleri kullanılmıştır.²¹⁶ Küfr bir şeyi gizlemek örtmek demektir.²¹⁷ Küfrün tezahürü, verilen nimetlere karşı şükür yerine inkâr ile ortaya çıkar. *Kefur*, *küfr* kökünden türemiş, nimetlere karşı çokça nankör olmayı ifade eder. *Kefur* kelimesiyle aynı anlama gelen *kenud* kelimesi de nimetlere karşı aşırı nankör olmayı ifade eder²¹⁸ ve Kur'an'da sadece bir yerde geçer.²¹⁹

Kur'an Allah'ın insana nimet verip geri alınca nankörlük ettiğinden²²⁰, insanın dünya ve ahiret hayatının dengesini bozup yaratılış gayesinin dışında hareket ederek nankörlük ettiğinden²²¹, yaptıklarından dolayı kendisine bir kötülük dokunduğunda iyiliği unutarak nankörlük ettiğinden²²², zorluktan kurtarılınca unutup yine nankörlük ettiğinden²²³, sayısızca verilen nimetlere karşı nankörlük ettiğinden²²⁴ ve Allah'a çocuk isnat ederek nankör davrandığından²²⁵ bahseder. Bütün bunlar nimetlere karşı şükretmesi gereken insanın Allah'ı unutup şeytanın yolunu takip etmesinin neticesidir. Kur'an insanın bu yönünün olduğunu hatırlatarak onu nankörlerden olmamaya davet etmektedir.

Kur'an'ın insan için kullandığı bir diğer özellik ise onun çok aceleci olduğuyula ilgilidir.

Aceleci: Şehvi bir duygu olan acelecilik kavramını Ragıb el İsfahani, bir şeyi olgunlaşmadan önce elde etme isteği olarak tanımlamıştır.²²⁶ Kur'an'ın tamamında bu tutum yerilmiş ve aceleciliğin şeytandan olduğu ifade edilmiştir.²²⁷ İnsanın aceleci bir fitrata sahip olduğunu ifade eden ayetler onun sadece hayrı istemede değil aynı zamanda

²¹⁶ Hûd 11/9.; Hacc 22/38.66.; Şûra 42/48.; İsrâ 17/67.; İnsan 76/3.; İbrahim 14/34.; Adiyât 100/6.

²¹⁷ Râğıb el-İsfahânî, Müfredât fî Elfazî'l-Kur'an, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Kum: 2007, "kfr", maddesi

²¹⁸ Resul Ertuğrul, "Kur'an'a Göre İnsanın Psiko-Sosyal Açısından Değerlendirilmesi", Yüksek Lisans Tezi Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri, 2004, s.87.88.

²¹⁹ Adiyât 100/6.

²²⁰ Hûd 11/9

²²¹ Hacc 22/38.

²²² Şûra 42/48.

²²³ İsrâ 17/67.

²²⁴ İbrahim 14/34.

²²⁵ Zuhuf 43/15.

²²⁶ İsfahani, Müfredat, s. 548.

²²⁷ İsfahani, a.g.e, s. 548.

şerri isterken de acele ettiğinden bahseder.²²⁸ Allah acele ile değil teenni²²⁹ ile hareket etmemizi istemektedir. Bu sebeple temel musibetlerden biri olan aceleciliğe karşı uyarıda bulunmuştur.

Vahiy, insanın bir diğer özelliği olarak onun zalim olduğundan bahseder.

Zalim: Zulüm lügat ta bir şeyi olması gereken yerden farklı bir yere koymaya denilir. Bunu yapana da zalim denilir²³⁰ ve maalesef insanın bir yönü de zalim olmasıdır.²³¹ Bu yönüyle insanın zulmünü sınıflandıran Ragıb el İsfahani, birincisini insanların Allah'a şirk koşması²³², ikincisini insanların birbirlerine karşı yaptığı zulüm²³³, üçüncüsünü ise kişinin kendine(nefsine) yaptığı zulüm diye sınıflandırır.²³⁴

Zulüm insanın kendi haddini aşması ve hakkı olmayanı yapması şeklinde yorumlanmıştır. Allah kullarına zulmetmediği gibi²³⁵ kullarının da zalimlerden olmamasını istemektedir. Kur'an'ın insan için kullandığı bir diğer kavram ise onun zayıf yaratılışı olmasıyla ilgilidir.

Zayıf: İnsanın zayıf yaratılışı ve güçsüz²³⁶ olduğunu bildiren Allah, onun sivrisinek karşısında dahi aciz kaldığını belirterek²³⁷ büyüklenip kibirlenen insanın haddini bilmesini istemektedir. İnsanın arzu ve isteklerine, heva ve hevesine yenilmemesini ve bu noktada mücadele edip ciddiyet ve kararlılıkla tekamüle ermesini istemektedir.

Vahyin insan için kullandığı bir diğer kavram ise onun cimri olabilmesidir.

Cimri: Kur'an'da en çok yerilen davranışlardan biriside cimriliktir. Geçtiği her yerde Allah'a güven probleminin yansıması şeklinde değerlendirilmiştir.²³⁸ Vahiy, nimetleri gereği gibi (kendisi ve ailesi için, çevresi için, toplum için ve Allah'ın davası için) kullanmayan insanın sadece kendine zarar vereceğini belirtmekte²³⁹ ve bundan dolayı Allah'ın onları her zaman mutsuz edeceğinden bahsetmektedir.²⁴⁰

²²⁸ En'am 6/57.58.; Neml 27/46.72.; kıyamet /20.; İnsan 76/27.

²²⁹ Teenni: "Akıllı ve ağır başlı hareket etme" anlamında kullanılır. DİA

²³⁰ İsfahani, Müfredât, s. 537.

²³¹ İbrahim 14/34.; Ahzab 33/72.

²³² Lokman 31/13.

²³³ Şûra 42/42.

²³⁴ Neml 27/44.

²³⁵ Yunus 10/44.

²³⁶ Nisâ 4/28.

²³⁷ Hacc 22/73.

²³⁸ Âl-i İmrân 3/180., Tevbe 9/76., İsra 17/100., Muhammed 47/37.38.

²³⁹ Muhammed 47/38.

²⁴⁰ Leyl 92/8.

Vahyin insan için kullandığı diğer bir kavram ise onun kavgacı ve tartışmaya meyilli olmasıdır.

Kavgacı ve Tartışan: Kur'an varlıklar içerisinde bilip bilmediği her konuda tartışmaya en düşkün olanın insan olduğunu bildirmektedir.²⁴¹ İnsanların iyiliği ve kurtuluşu için her türlü delil ve açıklamayı yapan Kur'an onun bu açıklamalara kayıtsız kalmasını eleştirmiş ve hakikati kabullenmesini arzulamıştır.

Vahyin insan için kullandığı bir diğer kavram ise onun cahil olmasıyla ilgilidir.

Cahil: Kur'an-ı Kerim, hadisler ve diğer bazı İslâmî kaynaklarda da *cehl* ve *cehâlet*, ilmin zıddı olan bilgisizliğin yanında öfke, şiddet, saldırganlık ve serkeşlik gibi ahlâkî kötülükleri ifade eden bir terim olarak geçmektedir.²⁴² Bu şekilde davranana ise *cahil* denilmektedir. İsfehani *cehli* üç kategoride değerlendirmiştir: Birincisi, bir kimsenin herhangi bir şey hakkında bilgiden yoksun olması, ikincisi bir şeyin aksinin kabul edilmesi, üçüncüsünü ise inandığının aksini yapan kimse şeklinde tanımlamıştır. Nitekim vahiy, insanın cahil olmasını insanın yüklendiği emanetin büyüklüğünü ve değerini kavrayamadığı için cahillerden olduğunu²⁴³ bildirmektedir.

Kur'an'da geçtiği biçimiyle *cehl* kavramı, insanın eşyanın hakikatine varamaması şeklindedir. Allah'ın ayetleri olan kâinat varlıklarının arkasındaki ilahi iradeyi bilememeleri nedeniyle bu kavram kullanılmaktadır. Kur'an'a göre Yüce Allah ayetlerini açık bir şekilde gösterdiği için *cehl* çok açık olan dini gerçeği, hatta ilahi vahyin en kolay tarafını bile anlayamamak demektir.²⁴⁴ Nitekim ayet onlar için şu ifadeleri kullanır: “*Biz onlara melekleri indirseydik, ölümler onlara konuşsaydı ve her şeyi toplayıp karşılıklarına getirseydik, Allah dilemedikçe yine de inanacak değillerdi fakat çoğu bunu bilmezler.*”²⁴⁵

İnsanın yüklendiği sorumluluğun nasıl bir ciddiyet barındırdığının farkında olmayışı, onu zalim ve cahil yapmıştır. “*Biz emaneti (sorumluluğu) göklere, yere ve dağlara sunmuştuk da onlar bunu yüklenmekten çekinmişler, (sorumluluğundan) korkmuşlardı. Onu insan yüklenmişti. Şüphesiz ki o (insan), çok zalimdir, çok cahildir.*”²⁴⁶

²⁴¹ Kehf 18/54.

²⁴² Mustafa Çağrı, “Cehâlet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 7/218.219.

²⁴³ Ahzab 33/72.

²⁴⁴ M. Faik Yılmaz, “Kur'an'da Cehalet Kavramı”, Dinî Araştırmalar, 2003, 5/15, s.186.

²⁴⁵ En'am 6/111.

²⁴⁶ Ahzab 33/72.

Vahyin eleştirdiği bir diğer insani maraz ise onun hayalperest ve doymak bilmeyen bir yapıya sahip olmasıdır.

Hayalperest ve Tatminsiz: İstek ve arzularıyla her şeyi elde etmeyi isteyen insan asla daha fazlasını istemekten geri durmamaktadır. Çalışsa da çalışmasa da her zaman karşılık bekleyen bir yapıya sahip olan insana “*İnsan için ancak çalıştığı vardır*”²⁴⁷ ayeti hayalperest ve tatminsiz olan insanın dengeli ve emek gerektiren bir tutumu tutunması için yol göstermektedir.

Vahiy insanın bir diğer hastalığı olarak onun aldatan ve aldanmaya müsait olan yapısına dikkat çekmektedir.

Aldanmaya müsait: İnsan, nefsi arzuları ve doyumsuzluğu sebebiyle çok tez ve sık sık aldatılabilen bir yapıya sahiptir. Her alanda aldanabilen insan Allah adına dahi aldatılabilmektedir.²⁴⁸ Bu durum onun birçok olumsuz duyguyu içinde barındırıyor oluşunun tezahürüdür.

Kur’an’ın insan için kullandığı bir diğer kavram ise onun azgın bir yapısının olduğuyla ilgilidir.

Azabilen(azgın): İnsanın azgın bir varlık olması her şeyden kendini müstağni görmesiyle ilişkilidir. Bu durum onu her türlü sınırı aşmaya, duygularında ve eylemlerinde hiçbir erdem barındırmayan bir tutuma götürmektedir. Cahillik, doymazlık, hayalcilik, zalimlik gibi olumsuz nitelikler insanı çok azgınlaşan, hak-hukuk, acıma ve insaf tanımayan bir canavara dönüştürebilmektedir.²⁴⁹ Hırsı ve inkârı sebebiyle bu dönüşümü yaşamış insan, varlığın en sefil, en aşağılık yaratığıdır.²⁵⁰

Allah bir diğer insanî zaaf olarak insanın bencillik yönüne de dikkat çekmiştir.

Bencil: Bencil kavramı yalnız kendini düşünüp çıkarlarını herkesin çıkarlarından üstün tutan olarak tanımlanır.²⁵¹ Kişinin sadece kendi çıkarını ve isteklerini karşılamak için sergilediği bu tutum Kur’an’ın yerdığı ve toplum olmanın önündeki engel olarak gördüğü

²⁴⁷ Necm, 53/39.

²⁴⁸ Fâtır 35/5.

²⁴⁹ Yaşar Nuri Öztürk, “*Kur’an’da İnsan Kavramı*”, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001, sayı: 3, s.11.

²⁵⁰ A’raf 7/179.; Furkan 25/44.

²⁵¹ TDK, “bencil” mad.

bir hastalıktır. Vahiy bu marazdan uzak duranların kurtuluşa ereceğini ifade ederek²⁵² insanı uyarmaktadır.

Kur'an'da dikkat çekilen insandaki bu hastalıklar daha da çoğaltılabilir. Bu durum bize şunu göstermektedir ki en güzel şekilde yaratılmış olan insanın en aşağılara düşmesi de mümkündür.²⁵³

İnsanı diğer varlıklardan ayıran en önemli iki faktör vardır. Biri yaratılışının farklı oluşu diğeri ise insanın bilgi üretebilme yeteneğidir. Yaratılışının farklı oluşunu Kur'an insanın yaratılışının farklı olduğuyla ilgili Allah'ın onu bizzat kendi kudreti ve özenmesiyle yaratışından²⁵⁴ ve onun içine bizzat kendi ruhundan üflediğinden²⁵⁵ bahsederek farklı olduğunu ortaya koymaktadır.

İnsanın bilgi üreten bir varlık olması ise onun sadece emir alıp uygulayan robotik bir varlık olmadığına aksine onun hür iradesiyle bilgi üretebilen bir varlık olduğunu bildirmektedir. Meleklerin kan döküp bozgunculuk çıkaracak bir varlık olarak gördüğü insanı Allah bilgi (beyan)²⁵⁶ yoluyla ve bilmediklerini ona öğreterek²⁵⁷ bu yönlerinin terbiye edileceğini, bu sayede secdeyi (saygıyı) hak ettiğini bildirmektedir.²⁵⁸

En güzel bir kıvamda yaratılmış olmakla²⁵⁹ birçok güzellikleri şahsında barındıran insana Allah şah damarından daha yakın²⁶⁰ olduğunu beyan etmektedir. Buna karşılık insandan da Allah'ın rabbani kulları olması istenilmektedir.²⁶¹ Beşer olmaktan sıyrılıp insan olmanın yolu da bu zorlu menzildir.

2.4. İnsanda İrade

Mutlak güç sahibi, her şeyi bilen ve her şeyi yaratan, sonsuz ilim sahibi Yüce Allah'ın, insana nasıl bir özgürlük alanı tanıdığı, insanın nasıl bir iradeye sahip olduğu ve tercihlerini her zaman iyilikten yana değil de niçin kötülükten yana kullandığı sorularının

²⁵² Teğâbün 64/16.

²⁵³ Tin 95/4.5.

²⁵⁴ Sad 38/75.

²⁵⁵ Sad 38/72., Hicr 15/29., Secde 32/9.

²⁵⁶ Rahman 55/4.

²⁵⁷ Alak 96/5.

²⁵⁸ Öztürk, “Kur'an'da İnsan Kavramı”, s.14.

²⁵⁹ Tin 95/4.

²⁶⁰ Kaf 50/16.

²⁶¹ Âl-i İmrân 3/79.

cevapları Allah-insan ilişkisi bağlamında felsefe, psikoloji ve kelamın geçmişten günümüze konuşup tartıştığı konuların başında gelmektedir.²⁶²

Yüksek bir zihin fonksiyonu olan insan iradesi hakkında salt bir tanım yapmak oldukça zordur. İrade düşünme, anlama, kavrama, fiil ve zihin gibi birçok bileşenle oluşan genel bir yetidir. Bunların oluşumundaki en belirgin nitelik ise onun aklî bir temele dayanıyor olmasıdır. Onu hipnotize edilmiş robotik eylemlerden ayrı kılan dinamiğin temeli ise akli oluşudur.²⁶³ Aklıyla seçebilen, tercih edebilen ve ayırt edebilen kişiyi Haris el-Muhasibi (öl. 857) irade sahibi olarak nitelemiştir.²⁶⁴ Bu nedenle irade ve akıl sahibi olmamız tercihlerimizin bedelini yüklenmemize sebep olmaktadır.

Genel manada irade, bireyin eylemlerini arzu, niyet ve hedeflerine göre herhangi bir dış zorlama olmaksızın kendi yetileriyle kontrol edebilme ve seçebilme gücü şeklinde özetlenmiştir.²⁶⁵ Ayrıca iradenin, düşünülmüş, muhakeme ve müşavere edilmiş bir eylemi ifade eden olumlu veya olumsuz ahlakî yönünün de olduğunu belirtmek gerekir.²⁶⁶

Filozoflar genel olarak iradeyi isteme yetisi olarak tanımlamışlardır. Spinoza (öl. 1677), iradeyi ruhun bir şeyin doğru veya yanlış olduğunu tasdik etmesi şeklinde yorumlarken, Kant (öl. 1804), pratik kavram üzerinden değerlendirmede bulunarak kurallar çerçevesinde oluşan irade neticesindeki bu eylemi, isteme yetisi olarak tanımlamıştır. Nietzsche (öl. 1900) de iradeyi ahlakîlik noktasında iyi ile kötü arasında tercih yapmayı sağlayan en önemli dinamik olarak tanımlamaktadır.²⁶⁷

İradenin ne ile ilişik olduğu konusu da filozoflar arasında çokça tartışılan konular arasındadır. Bu sebeple iradenin, insanın anlama yetisi ve bilgisi ile mi yoksa duygusal boyutuyla mı ilişkisinin olduğu konusu ele alınmış ve konu hakkında farklı görüşler ileri sürülüp insanı doğrudan doğruya ilgilendiren bir sorun olduğu dillendirilmiştir.²⁶⁸

Descartes (öl. 1650), irade ile anlama yetisi arasındaki ilişkide anlama yetisinin kişiye tercih noktasında alternatifler sunduğunu buna mukabil iradenin de bu tercihleri onaylayıp onaylamama noktasında özgür olduğunu belirtmiştir. Spinoza ise bu ikisi

²⁶² Hatice K. Arpağuş, “Eş’arilik’te İrade Hürriyeti/Gazzali Örneği”, Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fak., V. Uluslararası Şeyh Şa’ban-ı Veli Sempozyumu -Eş’arilik-, 2018, s.470.

²⁶³ Necati Öner, İnsan Hürriyeti, Ankara: Vadi Yay., 2005, s.23.

²⁶⁴ Hâris el-Muhasibi, er-Riâye-Nefs Muhasebesinin Temelleri, çev., Şahin Filiz, Hülya Küçük, İstanbul: İnsan Yay.,2009, s. 142.

²⁶⁵ Cevizci, Büyük Felsefe Sözlüğü, 1/1055.

²⁶⁶ Hayati Hökekleli, “Dini Kişiliğin Kuruluşunda İradenin Rolü”, Diyanet İlmî Dergi, 1985, cilt: XXI, sayı: 2, s.18.

²⁶⁷ Cevizci, a.g.e., 1/1055.

²⁶⁸ Murtaza Mutahharî, Adl-i İlâhî, çev., Hüseyin Hatemi, İstanbul: Kevser Yay., 2005, s. 18.

arasında bir ayırım yapmadan anlama yetisinin net bir fikre sahip olması durumunda iradenin bunu kesinlikle kabul edeceğini savunmuştur.²⁶⁹ Ayrıca anlama yetisine, varlığın duygusal boyutu katılmadığında kişinin tercihlerinde daha sağlam bir irade göstereceği savunulmuştur. Bu sebeple tercihlerin anlama yetisi ile değil de duygusal boyutla ortaya konulmasının ise “irade zayıflığı” nı doğurduğu yorumları yapılmıştır.²⁷⁰ Aristoteles (öl. mö. 322)“isteme” ile “tercihte” bulunmanın farklı olduğunu belirterek; istemeyle yapılan eylemi aniden gerçekleştirdiğimiz eylem olarak değerlendirerek çocukların ve hayvanların yaptığının bu kategoriye girdiğini söylemiştir. Bilinçli bir şekilde haz ve tutkularla hareket etmeden bir şeyin yapılması için eylemde bulunmayı “tercih” olarak değerlendirmektedir. Tercihle bulunmanın isteyerek yapma anlamına gelemeyeceğini belirtmiştir.²⁷¹

Bütün bu söylemlerin neticesinde insan iradesinin ne kadar özgür olduğu sorusu ve insanın irade ettiği şeyde nelerin etkili olduğu meselesi her düşüncede olduğu gibi İslam düşünce tarihinde de çokça tartışılmıştır. İslam dünyasında dört halife dönemi sonrası siyasetinde etkisiyle cebri bir şekil alan insanın iradesi meselesi çokça tartışılan konular arasında yer almıştır.²⁷² Cebri tutuma karşı gelişen tepkiler insan merkezli söylemden ziyade birbirlerinin tezlerini çürütme şeklinde ele alınmıştır.

Kelam ekolleri içerisinde hür irade denilince ilk akla gelen mezheplerden birisi Cebriyye olmaktadır. İrade konusunda insanın elinden bütün yetkileri alan Cebriyye şu yorumlarda bulunmuştur:

“İnsanlar kendilerine ait bir iradeye sahip değillerdir. İnsan rüzgarın önünde savrulan bir yaprak gibidir, hür iradesi yoktur.²⁷³ Allah’tan başka hiç kimsenin fiili yoktur. Tek fail O dur. İrade, kudret ve ihtiyar sahibi olmayan insanın fiilleri de tabiattaki cansız varlıkların fiillerinin yaratılması gibi olup bu sebeple insanın hareketleri de cansız varlıkların hareketleri gibi mecaz yoluyla kendilerine nispet edilir.”²⁷⁴

İnsan için kudret ve irade hürriyeti tanımayan Cebriyye birçok görüş ve mezhep tarafından eleştirilmiştir.

²⁶⁹ Cevizci, a.g.e., 1/1055.

²⁷⁰ Cevizci, Büyük Felsefe Sözlüğü, 1/1055.

²⁷¹ Aristoteles, Nikomakhos’a Etik, çev., Furkan Akderin, İstanbul: Say Yay., 2019, s.59.

²⁷² Abdulhamid İrfan, İslam’da İtikadi Meseleler ve Akaid Esasları, çev., M. Saim Yeprem, Ankara: Diyanet Vakfı Yay., 2020, s.284.

²⁷³ A. Saim Kılavuz, Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018, s.158.

²⁷⁴ Ebü'l-Hasan el-Eş'ari, “Makalatü'l İslamiyyin-İlk Dönem İslam Mezhepleri”, çev., Ömer Aydın, Mehmet Dalkılıç, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2019, s.404.

Cebriyye ekolü ile irade meselesinde taban tabana zıt olan Mutezile, İslam tarihinde hür irade konusunda en özgürlükçü ekol olarak bilinmektedir. Mutezile, irade konusunu Allah'ın mutlak adil olmasına bağlayarak insanın irade sahibi ve özgür olduğunu savunmuştur. Cennet ve cehennemın olmasını insanın irade sahibi olmasının neticesi olarak gören bu ekol aksi durumda insanın hür iradeye sahip olmadan azap ve mükafat görmesi Allah'ı zulmeden durumuna düşüreceğinden bu durumun kabul edilemeyeceğini söylemişlerdir.²⁷⁵ Kul kendi fiillerinin yaratıcısıdır çünkü bazı yaptığı fiiller şerdir. Allah'tan şer sadır olmaz Allah mutlak iyidir²⁷⁶ görüşünü savunarak insanın iradesiyle kendi amelini (hayrı, şerri) yarattığını savunmuşlardır. Allah'ın insana verdiği yaratma gücünü kulun sorumlu (teklif) tutulması sebebiyle olduğunu savunarak Allah'ın dilerse bu gücü çekip alabileceğini belirtmişlerdir.²⁷⁷

Mutezile, insanın kendi fiillerini yaratmış olmasını Allah'ın yarattığı şekilde “yoktan var eden” yaratma şeklinde yorumlamamıştır. Onların, “İnsan, fiillerinin yaratıcısıdır” ifadesinden kastettikleri Allah'ın insana verdiği organ, beden, kuvvet gibi vasıtalar sebebiyle meydana geldiği şeklindedir.²⁷⁸

Bu konuda görüş sahibi bir diğer ekol olan Eş'ariyye'nin hür irade ile ilgili yaklaşımı şu şekildedir:

Kulun fiillerini yaratan Allah'tır. Kulun fiille ilişkisi o fiilin gerçekleştiği yerin kendisi olmasıdır. İnsanın iradesi şekilseldir. Onun iradesi ilahi iradeye bağlıdır. İrade, mutlak ve her şeyi kapsayıcı bir nitelik taşıdığı için, iyi ve kötü, faydalı ve zararlı şeylerin tümü Allah'ın iradesiyle olmaktadır. Cüz'i iradeyi ilahi iradeye bağlı kabul ettiklerinden dolayı Mâtürîdîler tarafından cebr-i mutavassıt olarak isimlendirilmişlerdir.²⁷⁹

Son olarak ele alacağımız ekol ise Matûrîdiyyedir. Bu görüş Eş'ari düşüncesiyle Mutezile düşüncesi arasında yer almaktadır. Onlar, fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu savunmakla beraber, fiilin eyleme dönüşmesini insan iradesine bağlı kılmışlardır.²⁸⁰ İnsanın bir iş, bir eylem, bir hareket yapabiliyor olmasını onun fiil sahibi olduğuna

²⁷⁵ W. Montgomery Watt, İslam'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader, çev., Arif Aytekin, İstanbul: Bereket Yay., 2011, s.98.

²⁷⁶ Ebu'l-Vefa el-Taftazani, “Kalam İlminin Belli Başlı Meseleleri”, çev., Şerafettin Gölcük, İstanbul: Kayıhan Yay., 1980, s.164.

²⁷⁷ Muhammed Ebu Zehra, İslam'da İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi, çev., Sıbgatullah Kaya, Ankara: Anka Yay., 2003, s.138.

²⁷⁸ Ebu'l-Vefa el-Taftazani, Kalam İlmi ve İslam Akaidi (Şerhu'l Akaid), çev., Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yay., 2020, s. 160.

²⁷⁹ Kılavuz, Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş, s. 161.

²⁸⁰ Maturidi, Kitabü't Tevhid, s.245.

yorumlamışlardır. Allah'ın yarattığı bu fiillerin ortaya çıkmasında ise insanın etkin bir iradeye sahip olduğunu belirterek fiillerin ilke bazında Allah tarafından yaratılması kişinin sorumluluğunu ortadan kaldırmayacağını ifade etmişlerdir.²⁸¹ İnsanı, fiilin oluşmasında asıl rol sahibi sayıp kişiyi yaptıklarından dolayı mükafat ve cezayı hak eden olarak sorumlu tutmuşlardır. İnsanın küllî iradesini hâdis, cüz'î iradeyi ise zihnî bir fonksiyon olarak değerlendirmişlerdir. Bu sebeple cüz'î iradenin gerçekleşmesi için insanın fiillerinde hür olmasını savunmuşlardır. Fiilin işlenmesi için kişinin eylemi yapmaya müsait olarak yaratılmış olmasını (istitâat) fiilden önce gerekli görmüşlerdir.²⁸²

Matûrîdiler iradenin hür oluşunu Mutezile gibi düşünürken fiillerin yaratılması konusunda ise kısmen Eş'ariler ile benzer düşünceye sahiptirler.

İslam mezheplerinin hür irade ve özgürlük konusundaki görüşleri bu şekilde ifade edilmiş ve konu hakkında yoğun tartışmalar ve ciltler dolusu kitaplar yazılmıştır.

İnsanın ontolojik olarak hem Allah ile hem kendisiyle hem de diğer varlıklarla bilinçli bir şekilde kurduğu ilişki biçimi Allah'ın verdiği hür irade ile baskı altında kalmadan kendi tercihleriyle oluşturduğu bu ilişki onun özgür olduğunu göstermektedir.²⁸³

İnsanın en önemli özelliği özgür düşünceye sahip olmasıdır. Onun hür iradesi sayesinde çevresiyle birlikte yaşama mecburiyeti vardır. Devamlı değişim gösteren evrende onun kendi olabilmesi, değerler ortaya koyabilmesi ve medeniyetler inşa etmesi hür bir iradeye sahip olması ile mümkündür. Yaratılıp yaratılmama isteği, anne-babasının kim olacağı gibi tercih yapamayacağı konular ona sorulmamıştır; fakat eşyaya yasalar koyan Allah bu yasaları keşfetmesi için insanı üstün şekilde donatmıştır. Bu donanımla ona madde üzerinde tasarruf hakkı bahşetmiştir.²⁸⁴ Yüce Allah insanı iman edip etmeme noktasında özgür bırakmış²⁸⁵ olup, bütün fiillerinden sorumlu tutulacağını, yaptığı en küçük hayrın da şerrin de karşılığını alacağını²⁸⁶ bildirmiştir.²⁸⁷ İnsanın hür iradesiyle, özgürce yapabileceği şeylerin kendi tercihleri neticesinde olduğu belirtilerek birçok ayetle bu durum bildirilmiştir:

²⁸¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Mâtürîdiyye", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 28/165.175.

²⁸² Yavuz, "Mâtürîdiyye", 28/165.175.

²⁸³ İsmail Raci Faruki, Tevhid (Düşünce ve Hayata Yansımaları), İstanbul: Mahya Yay., 2017, s. 29.

²⁸⁴ Casiye, 45/12-13.

²⁸⁵ Kehf, 18/29.

²⁸⁶ Zilzâl, 99/7-8.

²⁸⁷ Hasan Onat, "Özgürlük Bağlamında Din Anlayışındaki Farklılaşmalar ve Mezhepler", İslami Araştırmalar, 2018, cilt: XXIX, sayı: 2, s. 171.

*"Kim yararlı iş işlerse kendi lehinedir. Kim de kötülük işlerse kendi aleyhinedir."*²⁸⁸

*"Herkes yaptığı işler karşılığında rehin tutulacaktır."*²⁸⁹

*"Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez. İnsan için ancak kendi çalışmasının karşılığı vardır."*²⁹⁰

Bu ayetlerin her biri insana hür irade veren Allah'ın insanı muhatap aldığına kanıttır. İnsanın irade sahibi olduğunun, yaptıklarıyla var ve özgür olduğunu göstermektedir. Aksi olsaydı tercihlerinden dolayı insanın sınanması²⁹¹ anlamsız olurdu. Bu sebeple cebri(fatalist) düşünceye sahip putperestlerin kendilerinin ve atalarının puta tapmalarının ve helali haram saymalarının faturasını Allah'a çıkarmalarını²⁹² Kur'an sert şekilde eleştirerek vahye muhatap kıldığı insanın bu hataya düşmemesi için uyarıda bulunmaktadır.²⁹³

Her durumda insanı düşünmeye ve akletmeye sevk eden Kur'an onun Allah-evren-insan ilişkisi bağlamında sağlıklı bir zeminin inşasını insanın, düşünen/akleden/irade eden bir varlık olmasına bağlamıştır. Hayatın her alanında yaptıklarının sorumluluğu insanın omuzlarındadır. İnsana doğru olan yol bildirilmiştir. İsterse şükredenlerden olur, isterse nankörlerden olur.²⁹⁴ Yüce Allah her iki durumun sorumlusunun da insanın kendi tercihi olduğunu belirterek yolunu şaşırmasını istemektedir.

²⁸⁸ Fussilet, 41/46.

²⁸⁹ Müddessir, 74/38.

²⁹⁰ Necm, 53/38-39.

²⁹¹ Mülk, 67/2.

²⁹² En'am, 6/148.

²⁹³ Ömer Aydın, "Kur'an'da Kader ve Özgürlük", İlmî Araştırmalar Dergisi, 1998, cilt: I, sayı: 4, s.80.

²⁹⁴ İnsan, 76/3.

III. BÖLÜM

NEHİY AYETLERİ BAĞLAMINDA ALLAH'IN İNSAN HAYATINA MÜDAHALESİ

Yaşadığımız dünyaya karşı her bir bireyin sevgi, saygı, merhamet, özgürlük, adalet vb. gibi sorumluluklarının olduğu tartışmasızdır. Bu sorumluluklar toplumun her ferdi için hayati önem taşımaktadır. Ayrıca bu değerleri önemseyecek, insanın yaşam alanına saygı duyacak ve onun insanca yaşama hakkını baskılayan otoritelere karşı onu koruyacak mekanizmanın olmasına da ihtiyaç vardır.²⁹⁵ Bu koruma ve korunma, çatı değer olan dinin ahlakî değerlere hayat vermesiyle kendini tamamlamaktadır. İnsanlığın bu değerlerden nasibini alabilmesinin en etkin yolu ise varlık âlemini yaratan Yüce Allah'ın vahiy yoluyla ona yol göstermesidir.²⁹⁶

Allah sadece insanla emir ve nehiyleriyle ahlakî bir ilişki kurmaktadır. O yarattığı âlemlerle ilişkisini devam ettirmiş iyi ve kötü olanı bildirmiştir. İyi olan söz ve eylemleri tavsiye etmiş, kötü olan söz ve eylemleri de nehyetmiştir. Bu durumun aksini savunan deizm ise, Tanrı'nın evrenin varlıksal nedeni olduğunu ve kainattaki değerlerin kurucusunun sadece insan olduğunu ifade etmiştir. Onlara göre insanın nasıl yaşamasıyla ilgili bilgiler vermek Tanrı'nın işi değildir. Çünkü insan gerekli donanımlarla yaratılmıştır.²⁹⁷

Deizm, Tanrının insanın iç dünyası ve duygusu ile iletişim kurmadığını ifade etmiştir. İnsanla bağ kurabilmenin ve ona rehberlik yapabilmenin şekli, onun duygularını bilmekten ve anlamaktan geçmektedir. Bu yaklaşımı yapamayan Tanrı, insandan uzak bir Tanrıdır. İnsan için böyle bir Tanrı sadece harika bir tasarımcı, yüce bir mimar ve müthiş bir matematikçidir. İnsana karşı duygusal bir bağ geliştirmeyen bu Tanrı, insandan da böyle bir yönelim beklememektedir. Bu sebeple Kur'an'ın; Allah'ın gözetken, kollayan,

²⁹⁵ Şaban Ali Düzgün, Tanrının Göz Bebeği İnsan, Ankara: OTTO Yay., 2022, s.11.

²⁹⁶ İsrâ 17/9.

²⁹⁷ Mehmet Evkuran, "Vahiy Teolojisi Açısından Tanrı-İnsan İlişkisi -İlişkiler Metafizikine Giriş Denemesi-," Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi, Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi, Bilimler Dergisi 2010, sayı: 19, s.50.

duyan, işiten, her an yaratan bir ilah olduğundan bahsetmesi teolojik açıdan son derece kıymetlidir.²⁹⁸

Allah'ın her şeyi bir ölçüye göre yarattığını bildiren vahiy²⁹⁹ yaratma eylemini toplumsal, fiziksel ve biyolojik yasalar çerçevesinde olduğunu göstermektedir. Yaratıcının yarattığı her şeyde bu ölçünün olması, insan için de geçerli olduğundan, Allah'ın ondan istediği duygu, düşünce ve davranışlarında bu dengeyi gözetmesidir.³⁰⁰

Allah, evren ve varlığa yasalar takdir ettiğini, hüküm verdiğini ve ölçüler koyduğunu bildirmektedir. Allah'ın yasalarının değişmemesi insanın bu yasalara uygun hareket etmesini mecbur kılmaktadır. Değişmez bu yasalar bilimin gelişmesine neden olmuştur. Evrendeki bu yasalar nedeniyle fizik, matematik, biyoloji ve daha birçok bilimde formüller ortaya konulmuş ve yüzyıllardır bu alanlarda ilerlemeler kaydedilmektedir. Evrende var olan tüm işleyiş ve olaylar, belli bir nedene bağlı olarak gerçekleşmektedir. Doğal afet diye tanımladığımız jeolojik olaylar, seller, yangınlar, tsunami, kuraklık gibi olayların bir nedene bağlı olduğu günümüzde daha iyi bilinmektedir. Dünyanın kuruluşunun temelinde yatan bu olaylar kendi içerisinde bir denge barındırmaktadır. Bu nedenle doğal afetlerden korunmak için alınan önlemlerin netice verdiği aşıkardır. Doğal afetlere yönelik ciddi çalışmalar yapan ve gerekli önlemleri alan ülkeler bu afetlerden en az zararla kurtulabilmektedirler.³⁰¹

Evrenin işleyişiyle ilgili yasalar koyan yaratıcı aynı şekilde toplumsal, kamusal ve bireysel yasalar koyduğunu da bildirerek bunların değişmeyeceğini bildirmiştir. “*Sen Allah'ın tuttuğu yol ve yöntemde hiçbir değişiklik göremezsin; evet sen, Allah'ın yolunda ve yönteminde bir sapma göremezsin.*”³⁰²

Bu yasaların işleyişindeki değişmezlik; özü itibarıyla aynı duygulara sahip olan insanın her dönem ve her toplumda vahye ve nübüvvete muhatap olmasını sağlamıştır. Bu noktada insan hayatının sağlıklı bir şekilde ilerlemesi için Allah, bireysel ve toplumsal uyarılarını vahiy yoluyla bildirmektedir. İnsanın düşebileceği hatalar hatırlatılıp yapmaması gereken hususlar bildirilmiştir.

²⁹⁸ Evkuran, Vahiy Teolojisi Açısından Tanrı-İnsan İlişkisi, s. 50.

²⁹⁹ Kamer 54/49.

³⁰⁰ ‘A’lâ 87/19.

³⁰¹ Furat Akdemir, “Doğal Afetleri İlahi Yasalar ve İnsan Üzerinden Okuma”, Doğal Afetler ve Din, ed: İsmail Karagöz, Ankara: İlahiyat Yay., 2024, s. 43.

³⁰² Fâtır 35/43.

Toplumsal ve bireysel ilişkilere rahatsızlık veren ahlakî yetersizliklerin ne boyutta sıkıntılara sebep teşkil ettiği düşünülürse insanın duygu, düşünce ve eylemlerinde ölçülü davranmayışının ne tür sıkıntılara sebebiyet verdiği daha iyi anlaşılacaktır. Bu sebeple evrenin ve içindekilerinin varlığını sürdürebilmesi için Allah vazgeçilmez bir konumdadır. Sürekli bir işte olan Allah, devamlı yaratmakta³⁰³ ve mevcut düzenin devamı için ve yaratılanların ihtiyaçlarını karşılamak için evrene müdahalede bulunmaktadır.³⁰⁴

Yaşam, herkesin kendi lehinde olan şeyleri adalet, aleyhinde olan şeyleri ise zulüm olarak göreceği bir otoritesizlikle sürdürülebilir olamaz.³⁰⁵ İnsanın sosyal bir varlık olması, beraberinde herkes için bağlayıcılık değeri taşıyan bir otoriteyi gerektirmektedir. Bu sebeple varlık dünyasını idare etmenin otoriteden bağımsız düşünülmesi imkansızdır. Otorite, gücün/kuvvetin ifadesidir.³⁰⁶ Din, tek otoritenin ve mutlak güç sahibinin Yüce Allah olduğunu söyler. Dinin bu söyleminin amacı sorumluluğunu yerine getirmek isteyen insanı, buyruk ve otorite sahibi olan bu güce kul olmaya ve ilişki kurmaya yaklaştırmaktır.³⁰⁷ Din insanın ahlakîleşme sürecinin emredileni yapmasıyla, yasaklanandan da uzaklaşmasıyla olgunlaşacağını bildirir. Bu sebeple fert ve toplumları her alanda en doğru yola iletcek yöntemin Allah'ın emir ve yasaklarına uyularak ulaşılabileceği hatırlatılmaktadır.³⁰⁸ Din, yaratılış itibarıyla en mükemmel olan ancak fitrat olarak iyi ve kötüye meyilli insanı devamlı 'iyi' olana yönlendirme çabası taşımaktadır.³⁰⁹ Din varlığa dair bir anlam vererek, zihin ve gönül dünyasında varlığın ve hayatın anlamlandırılmasını ve insana yönelik belli bir ahlakî ve varoluşsal duruş kazandırmayı arzular.³¹⁰

Hayatın, insanlar arasında açık bir çekişme üzerine sürüp gittiğini belirten Maturidi, herkesin bir diğerine karşı, hakikat konusunda en doğru olduğu iddiasıyla yaşamını idame ettiğinden bahseder. Bu durumu otoriteden yoksunluk ve ihtilaf hali olarak değerlendirip, bireysel ve toplumsal olarak yok olmanın sebebi saymaktadır. Böyle bir duruma karşı koyabilmenin çözümünü ise her şeyin bilgisine vakıf olan ve yoktan var eden Allah'ın

³⁰³ Rahman 55/29.

³⁰⁴ Yaşar Ünal, "Sünnetullahın Değişmezliği Meselesi", Kader, 2023, XXI/2, s.781.782.

³⁰⁵ İbrahim Aslan, "İmâm Mâturîdî'nin Deist Eleştirilere Karşı Nübüvvet Savunusu, Uluğ Bir Çınar: İmâm Mâturîdî", Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı 28-30 Nisan 2014 Eskişehir, s. 331.

³⁰⁶ Taha Abdurrahman, Seküler Ahlakın Sefaleti, çev., Soner Gündüzöz, İstanbul: Pınar Yay., 2023, s. 130.

³⁰⁷ Abdurrahman, a.g.e., s. 136.

³⁰⁸ İsrâ, 17/9.

³⁰⁹ M. Hayri Kırbaoğlu, Ahir Zaman İlmihali, Ankara: Yayınevi Yay., 2010, s.22.

³¹⁰ Kadir Gömbeyaz, Bir Müslüman Mezhepler, Tarikatler ve Cemaatler'e Nasıl Bakmalı, İstanbul: Beyan Yay., 2022, s. 12.

insanlığı huzura ulaştırmak ve desteklemek için gönderdiği vahye ve nübüvete bağlamıştır.³¹¹

Allah, emir ve nehiyle insana yol göstermiş, amaç belirlemiş ve anlam katmıştır. Emirler, insana değer katan, saygın kılan ve olgunlaştıran ilkeler bütünüdür. Nehiyeler de insanı yanlış ve zararlardan koruyan yasalardır. Vahiy ve nübüvvetin emir ve nehiyeri; aklın, hukukun ve insanlığın ortak kabul ettiği değerler bütünüdür. İnsanı, toplumu ve kamusal hakları korumayı, düzenli ve huzurlu bir toplumsal yapı oluşturmayı hedeflemiştir. Muhatap ve amaç insandır, insanın yeryüzü serüvenine anlam ve değer katmaktır. İnsanın derin pişmanlık ve hüznüne engel olmaktır. Din, emir ve nehiyeler ile insanla iletişim kurmuş ve yol göstermiştir. İnsanın özgürlüğüne ve iradesine ipotek koymadıđı³¹² gibi onun aklına, vicdanına ve fitratına seslenmiştir.³¹³

Emretme, nehyetme, karar verme ve yaptırım uygulama hususları otorite sahibinin iradesini ifade eder. İşlam, yaratan, düzenleyen, idare eden, hüküm koyan, hesaba çeken otorite sahibi olarak sadece Yüce Allah'ı kabul etmektedir.

'Nehiy', sözlükte, yasaklamak, men etmek anlamındadır. Nehiy, bir fiilden el çekme ve o fiili terk etme isteğini dile getiren bir kavramdır.³¹⁴ Nehyetmek (yasaklamak) otorite tarafından yapılır ve bu yasağa uyulması gereklidir, aksi halde yaptırım gerekir.³¹⁵ Çünkü öldürmek, zulüm yapmak, zina yapmak, haram yemek, yalan söylemek, kul hakkı yemek gibi nehyedilen eylemler varlık için kubuh³¹⁶ olarak görölmektedir.

*Emir, "Bir şeyin yapılmasının talep edildiğine delalet eden lafızdır."*³¹⁷ Emrin muktezası, emredilen o şeyin varlık için hüsn³¹⁸ olarak kabul edilmesi nedeniyle gerekli olan şeydir. Namaz kıl, oruç tut, zekât ver, iyi ol gibi.³¹⁹

Bize göre otorite kendisini nehiyde daha fazla göstermektedir. Zira nehiy direkt hayata müdahale olup, sonsuz özgürlüğe sahip olduğunu zanneden insanın sınırlandırılmasıdır.

³¹¹ Maturidi, Kitabü't Tevhid, s.196.

³¹² Kehf 18/29.

³¹³ Rum 30/30.

³¹⁴ Hüseyin K. Ece, İşlam'ın Temel Kavramları, İstanbul: Beyan Yay., 2010, s.505.

³¹⁵ İsmail Karagöz, İlahi Yasaklar, Ankara: Kar Yay., 2016, s.19.

³¹⁶ **Kubuh**, "çirkin olmak" ve "çirkinlik, nefret edilen şey" manasında kullanılmıştır. Bk. Arif AYTEKİN "Kelam Terimler Sözlüğü", İstanbul: Eğitim Yay., 2022, s. 82.

³¹⁷ Vehbe Zuhayli, Fıkıh Usulü, çev., Ahmet Efe, İstanbul: Risale Yay., 1996, s. 165.

³¹⁸ **Hüsn**, "güzel olmak" anlamında mastar ve "güzellik, rağbet edilen ve sevilen şey" anlamında isim olarak kullanılır. Bk. Arif AYTEKİN, Kelam Terimler Sözlüğü, s. 82.

³¹⁹ Fahrettin Atar, Fıkıh Usulü, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yay., 2006, s. 182.

Zina, yetim hakkı, yalan, içki, kumar... nehyin kapsamında olan bu fiilleri Yüce Allah hayata müdahale ile insanın yapmamasını istemekte ve onu sınırlandırmaktadır.

Nehiy ayetlerinin men ettiği fiillerin, insan hayatının işleyişine uygun olmadığını ve ayetlerin amacının, fitratla örtüşmeyen bireysel ve toplumsal zararı ortadan kaldırma amacına yönelik olduğu görülmektedir. *Emir* ayetlerinde ise fitratın kabul ettiği ve insanın faydasına olan fiillerin istendiğini görmekteyiz. Bu sebeple mecellenin “*Def’-i mazarrat celb-i menafiden evladır*”³²⁰ kaidesi gereği asıl olanın fitratın kabul edemeyeceği fiillerin ortadan kaldırılmasıdır. Bu yöndeki bir gayret ise; Allah’ın otoritesini kabul edenleri, O’nun nehyettiği fiilleri yaşam haline getirmiş ifsat toplumlarına karşı ıslah edici bir eylemin içerisine sokmaktadır. Maslahatın iyi, mefsedetin kötü olduğunun kategorik olarak akıl düzeyinde bilinebileceğini, ancak pratik alana geçildiğinde maslahat ve mefsedetın hükme bağlanmasının ne olduğunun bilinmesinin zor olduğunu bilmemiz gerekir.³²¹ Nitekim bütün peygamberlerin gönderiliş gayesinin zor ve zararlı olan fiillerin içinde boğulmuş olan toplumları, tek bir otoritenin emrettiği fitratla uyumlu bir hayatın yaşandığı selamete, çıkarma gayreti olmuştur.

Emre konu olan namaz, oruç, hac, zekât vb. gibi hususlarda da şüphesiz bir otoritenin var olduğu görülmekte ve insandan bireysel bazı fiziki ve manevi görevlerin yapılması istenmektedir. Ancak emirlerin, nehiyler kadar toplumsal yönlü ve özgürlüğü kısıtlayıcı olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü bir insan emredilen namazı kılıp nehyedilen içkiyi içebilir veya hem oruç tutup hem de zina yapıp kumar oynayabilir ya da hacca gidip yetim hakkı yiyebilir... bu örnekleri çoğaltabiliriz. Nitekim Kur’an’da bu şekilde davrananların namazlarının, ibadetlerinin kabul edilmeyeceği bildirilmiş ve yazıklar olsun onlara³²² denilerek sert bir şekilde eleştirilmişlerdir. Ayrıca emir ayetleri³²³ bazen de *nedb* ifade edip yapılması *mendub*³²⁴ olarak değerlendirilmiştir.³²⁵ Nehiy ayetlerinde ise böyle bir durumun söz konusu olmadığını görmekteyiz.

17. yüzyılda Hristiyan kültüre sahip batılı toplumlarda ortaya çıkan deizmin tepkisel bir hareket olduğunu ifade etmiştik. Ortaya koydukları bu tepkinin mahiyetinin ve ortaya

³²⁰ “Zararları terk etmek, faydalara talip olmaktan iyidir”

³²¹ Aslan, “*İmâm Mâturîdî’nin Deist Eleştirilere Karşı Nübüvvet Savunusu*”, s. 330.

³²² Mâun 107/4.

³²³ Bakara, 2/282.283.; Nûr, 24/33.; Cuma 62/10.

³²⁴ Nedb/Mendub: Şari’in yapılmasını bağlayıcı olmaksızın istediği ve terk edilmesini kötülemediği fiillerdir. bkz., Zekiyüddin Şa’ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usulü’l Fıkh)*, çev., İbrahim Kafi Dönmez, Ankara: TDV. Yay., 2005, s.244.

³²⁵ Zekiyüddin Şa’ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usulü’l Fıkh)*, çev., İbrahim Kafi Dönmez, Ankara: TDV. Yay., 2005, s.330.

çıktıkları toplumsal durumun belirlenmesi sosyolojik açıdan son derece önem arz etmektedir.³²⁶ Bu sebeple daha öncede ifade ettiğimiz gibi deizmin ortaya çıkış nedenlerinden olan; Hristiyanlıktaki doğuştan günahkarlık, Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğu düşüncesi, kilisenin dini anlamayı kendi tekelinde görmesi, din adamlarının para karşılığı günah çıkarması, kilisenin dini duyguları istismar etmesi, kilisenin yönetimin emrinde olması, ruhban sınıfının bilimin karşısında olması, sosyal adaletsizlik, yıllarca devam eden mezhep kavgaları, Hristiyanlığın sır ve gizem dolu olduğu düşüncesi, ruhban sınıfının kendilerini Tanrı'nın temsilcileri olarak görmeleri, bütün bu din adına yapılan yanlışların ve daha birçoğunun deist düşüncenin başta Hristiyanlığa genelde bütün dinlere karşı refleks geliştirmesine neden olmuştur. Dinin kilise elinde bu denli suistimal edilerek halkın üzerinde bir otorite aracı olarak kullanılması deistleri dini, vahyi, nübüvveti reddetmeye, Tanrı'yı ise hayatın tamamen dışına itmesine sebep olmuştur.

Deizm özellikle mezhepler üstü ve dışında bir din olgusu arama ve gerçekleştirme düşüncesidir. Onların geliştirdikleri Tanrı düşüncesi batı toplumunda var olan dini düşünce biçimine yönelik tepkisel bir tavidir. Bu düşünce bağlamında İslam düşüncesini, Kur'an'ın Allah tasavvurunu yargılamak ve aynı düzlemde ele almak mantıksal bağlamda büyük bir hatadır. Kur'an'a göre Allah, evreni yaratmış, düzenini ve işler yarasını koymuştur. *“O, göklerin ve yerin eşsiz-örneksiz yaratıcısıdır; bir şeyin olmasını dilediğinde ona “ol!” der, hemen oluverir.”*³²⁷

Deistlerin iddia ettiği, dinin insana özgürlük tanımadığı düşüncesi ve bu nedenle din düşmanlığı, İslam özelinde büyük bir yanılgıdır.³²⁸ Bu düşüncede bulunanların İslam dini hakkında yeterli bilgi ve birikime sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Allah insana akıl, irade ve hürriyet alanı vermiştir. İnsana bir lütuf ve değer olarak sunduğu dini değer ilkeleri; bir hak,³²⁹ bir öğüt,³³⁰ doğru yol ve sağlıklı yaşam ilkeleridir. Kur'an insana inanç, düşünce ve vicdan özgürlüğünü garanti etmiştir. *“Sizin dininiz size benim dinim banadır.”*³³¹ Ayeti gereğince İslam inancında hiçbir kimse bir başkasına inanıp inanmama

³²⁶ Mehmet Ali Kirman, *“Davet ile Deizm Arasında Sıkışan Gençlik, Yeni Usûllerle İslâmî Tebliğ ve Temsil”*, Milletlerarası İlmî Toplantı, 2018, s.132.

³²⁷ Bakara 2/117.

³²⁸ Paine, Akıl Çağı, 63.

³²⁹ Fetih 48/28.

³³⁰ Fussilet 41/4.

³³¹ Kafirûn 109/6.

konusunda baskı ve şiddette bulunamaz. İncancından dolayı kimse kınanamaz, ayıplanamaz ve ayrıma tabi tutulamaz.³³²

Allah, insanı İslam'ı ve dini değerleri kabul etme ve ilkelerine uymada özgür bırakmıştır.³³³ *De ki: "Hak, rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin..."*³³⁴ Yüce Allah bu konuda insana baskı ve şiddette bulunmayı³³⁵ yasakladığı gibi, elçisine de insanlara yönelik her türlü baskı ve zorbalığı yasaklamıştır.³³⁶ *"Eğer İslâm'a girerlerse hidayete ermiş olurlar. Yok, eğer yüz çevirirlerse sana düşen şey ancak tebliğ etmektir. Allah, kullarını hakkıyla görendir."*³³⁷

Yüce Allah, dini insana onurunu, hürriyetini, özgürlüğünü koruması, ona huzur vermesi ve yaşamını kolaylaştırması için göndermiştir. *"Bu kitabı sana her konuda açıklama getiren bir rehber, bir hidayet ve rahmet kaynağı, Allah'a gönülden bağlananlar için bir müjde olarak indirdik."*³³⁸

Din ve peygamberin insana gönderilmesi insana yol gösterme, rehberlik etme ve onun hidayeti için bir lütuf ve değerdir. İnsan temel sorumluluğunu akli ile yüklenmiştir. Vahiy ve nübüvvet ise insan için bir lütuf ve armağandır. *"Andolsun ki içlerinden, kendilerine Allah'ın âyetlerini okuyan, onları arındıran, onlara kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle Allah, müminlere büyük bir lütufta bulunmuştur. Hâlbuki daha önce onlar, apaçık bir sapkınlık içinde bulunuyorlardı."*³³⁹

Deizmin Hristiyan anlayışı üzerinden İslam'a ve vahye olumsuz bir algı yüklemesi büyük bir haksızlık ve derin bir yanılgıdır. Çünkü Kur'an'ın üzerinde durduğu ve insan için önelediği en önemli hususların başında akıl ve ilim gelmektedir. Kur'an'ın ilk emri oku, düşün, anla olmuştur.³⁴⁰ Hz. Âdem'i meleklerden farklı ve önemli kılan özelliğinin başında ilim gelmektedir.³⁴¹ Kur'an, insanı ve toplumu yetkin, farklı ve güçlü kılan en önemli özelliğın bilgi/ilim olduğunu vurgulamıştır.³⁴²

³³² En'âm 6/108.

³³³ Kâf 50/45; Kâfirun 109/1.6.

³³⁴ Kehf 18/29.

³³⁵ Yûnus 10/99,108.

³³⁶ Çâşiye 88/22.

³³⁷ Âl-i İmrân 3/20.

³³⁸ Nahl 16/89.

³³⁹ Âl-i İmran 3/164.

³⁴⁰ Alak 96/1.

³⁴¹ Bakara 2/30.33.

³⁴² Zümer 39/9; Mücadele 58/11.

Batı kültürü içerisinde şekillenmiş olan Hristiyanlıkla, İslam inancının hiçbir noktada birleşmediğini ve Kur'an'ın Hristiyanlık, Yahudilik ve putperestliğe getirdiği eleştirilerin incelenmeden, araştırılmadan diğer dinlerle aynı kabul edilmesi ciddi bir bilgisizliğin ve önyargının göstergesidir.³⁴³

Allah-âlem-insan ilişkisinin bozulmaması için vahyin insana uyarıları bir kılavuz ve yol göstericidir. Bu sebeple gelen nehiy ayetlerinin eleştirdiği ve yapılmamasını istediği birçok konunun genelde insanlığa özelde ise Müslümanlara bir uyarı ve rehber olduğu bilinmelidir. Vahyin ve nübüvvetin hayatı güzelleştirme, insanı olgunlaştırma ve ahlakî serüvenini tamamlama adına yaptığı bu uyarılar insanın sadece akıl sahibi olmadığını aynı zamanda duygu sahibi olduğunu da göstermektedir. Her an duygularına yenik düşüp Allah'ın koyduğu yasanın dışına çıkma potansiyeline sahip olan insanın yaratıcısı tarafından uyarılması insanlık için bir rahmettir. Bu maksatla dine meyilli insanı yaratan ve onu en iyi bilen Yüce Allah, rahmetinin gereği olarak insanı tamamen gaybi bilgiler olan Allah, cennet, cehennem, hesap gibi konularda vahiy ve nübüvvetle bilgilendirmiş ve düşebileceği tehlikelere/zaaflara karşı onu uyarmıştır. Zira insan, Allah'ın yarattıkları arasında acayıplıkların, çelişki ve garipliklerin toplandığı bir varlıktır. Allah-âlem-insan dengesinin/ilişkisinin bozulmaması için gelen nehiy ayetleri insanlığa ilahi bir uyarı ve rahmet göstergesidir.

3.1. Konularına Göre Nehiy Ayetleri

3.1.1. Şirke Düşmemek

Sözlükte ortak tanımak, eş koşmak anlamına gelen *şirk*, Kur'anî bir kavram olarak yaratıcının ilah ve rab oluşunda, ortağının ve benzerinin olduğunu,³⁴⁴ O'nun gücünün ve otoritesinin başka varlıklarda da bulunduğunu kabul etmek manasına gelir. Şirk koşana *müşrik*, şirk koşulana ise *şerik* denilir.³⁴⁵

Tevhid'in zıddı olan *şirk* peygamberlerin gönderilişinin ana nedenidir. İlk insan ilk peygamber olduğuna göre başlangıçta *şirk* yoktu *Tevhid* inancı vardı.³⁴⁶ Daha sonra insanların bilgisizlikleri ve sapmalarıyla Allah'ın zatında, sıfatlarında, fiillerinde veya O'na ibadet edilmesinde ortağı, dengi yahut benzerinin bulunduğu inanma neticesinde

³⁴³ Akdemir, Vahyin Allah Tasavvuru, s. 132.

³⁴⁴ Karagöz, İlahi Yasaklar, Ankara: Kar Yay., 2016, s.33.

³⁴⁵ Mustafa Sinanoğlu, "Şirk", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 39/193.

³⁴⁶ Arif Aytekin, Kelam Terimler Sözlüğü, İstanbul: Eğitim Yay., 2022, s.154.

peygamberler gönderilerek bunun büyük bir zulüm³⁴⁷ olduğu bildirildi. *Şirk*'in temelinde hayatına müdahale edilmesini istemeyen, heva ve hevesine, nefsinin yönlendirmelerine itaat eden insanların Tevhide olan isyanları yatar.³⁴⁸ Tevhidin her alanda kendini göstermesini ve her şeyin yaratıcıya has kılınmasını istemeyen topluluklar *şirk* kirliliği³⁴⁹ içerisinde kalarak kozmik, siyasi, ictimai, ferdî ve nazarî tevhide muhalefetleriyle varlık alemine en büyük zulmü yapmaktadırlar. *Şirk*le ilgili nehiy ayetlerinin³⁵⁰ hepsinde tevhide karşı yapılan muhalif tutumun neticesinde oluşacak zararların engellenmeye çalışıldığını görmekteyiz.

Bu sebeple özelde Hz. Lokman'ın oğluna genelde ise bütün insanlığa yaptığı nasihatı Kur'an şöyle nakleder: “*Yavrucuğum! Sakın Allah'a ortak koşma, çünkü ona ortak koşmak, gerçekten çok büyük bir zulümdür*”³⁵¹ bu ayet Allahtan başkasına tanrılık yakıştıranın, kişinin ruhsal bağımsızlık sürecinin önündeki en büyük engelin *şirk* olduğunu belirterek bu süreci tamamlayamayan insanlığın, kemalata ermesi ve ahlaki değerlerinin korunmasının söz konusu olmayacağını hatırlatmaktadır.

Allahtan başkasına tanrılık yakıştıran insan o şeyin bütün benliğini ve ruhunu satın almasına izin verir. Akabinde insanın taşkınlığı sebebiyle kainatın uyum içerisindeki işleyişine aykırı davranması insan-eşya veya insan-doğa arasındaki uyumu bozup zedelemesine neden olmaktadır. Kâinatın işleyişindeki tevhide aykırı olan bu tutum zulüm olarak nitelenmektedir.

Alemlerin rabbi olan Allah, en büyük terbiye edici, görüp gözetici, kollayıcı, yaratıcı ve yönlendiricidir. Vahyin ana uyarılarından birisi de O'nun yöneticiliğinin göge has kılınp yeryüzünün onun siyasetinden uzak tutulmaması gerektiği yönündedir. Bu durumun *şirk*in şubelerinden olduğu belirtilerek “*gökteki İlah da O'dur, yerdeki yegâne İlah da O'dur*”³⁵² ayetiyle O kendisini dünya işlerine/siyasetlerine karıştırmak istemeyenlerin, O'nun otoritesini kabul etmeyenlerin *şirk* içerisinde olduklarını bildirmektedir. *Şirk*, ideolojileştirilip toplumların siyaseti haline getirilince diktatör, sömürgeci, emperyalist devletlerin zulümlerinin ne boyutlara ulaştığına geçmişten günümüze şahitlik etmekteyiz.

³⁴⁷ Lokman, 31/13.

³⁴⁸ Ali Ünal, Kur'an'da Temel Kavramlar, İstanbul: Beyan Yay., İstanbul, 1986, s. 371.

³⁴⁹ Tevbe, 9/28.

³⁵⁰ Bakara, 2/22.; Nisâ, 4/36.; En'am, 6/151.; Nahl, 16/51.; İsrâ, 17/39.; Kehf, 18/110.; Yâsin, 36/60.; Şuarâ, 26/213.; Neml, 27/31.; Kasas, 28/88.; Ankebût, 29/8.; Cin, 72/18.; Lokman, 31/13.15.; Zâriyat, 51/51.

³⁵¹ Lokman, 31/13.

³⁵² Zuhruf, 43/84.

Tevhid, dinin temelidir, ibadet, ahlâk ve davranışlardan hiçbiri O'nun yerini tutamaz. Bu nedenle hayata müdahale direktifleri öncelikle bu temel ilkenin belirlenmesiyle başlamaktadır. Çünkü tevhidin üzerine bina edilecek olan din ve ahlak hayatın her alanında sosyal-bireysel-kamu-özel bütün ilişkilerin düzene sokulması için gelecek olan emir ve yasakların samimi ve ihlaslı bir şekilde yapılmasına zemin hazırlamaktadır.

Tevhidin zıddı olan şirk vahyin merkeze aldığı ana konudur. Çünkü şirkin varlığı, mutlak otorite olan Tanrı'ya karşı yapılmış zulüm olarak değerlendirilmiştir.³⁵³ Nehyedilen birçok konunun temelinde bu hastalığın sebep olduğunu görmekteyiz. Bu sebeple gelen nehiy ayetleri şirkten uzak durup Allah'ın her alanda vahdaniyetine iman eden kişiye; anne ve babasına karşı iyi davranmasını, çocuklarını öldürmemesini, kötülüğün açığından da gizlisinden de uzak durmasını, haksız yere hiçbir canı öldürmemesini,³⁵⁴ akrabaya, yetimlere, yoksullara, komşulara, arkadaşına, yolcuya, ellerinin altındakilere iyilik edilmesi³⁵⁵ gerektiğini bildirmektedir. Bu uyarıları düşünüp anlamak ve uygulamak insanlar arasındaki ilişkilere ibadet niteliği kazandırırken insanın vicdanını ve davranışlarını da arındırmaktadır. Huzurlu ve temiz bir dünyanın nasıl olabileceğinin formülü vahyin tabiriyle tevhide inanmak ve Allah'a şirk koşulmasından uzak durmayı hatırlatarak bunun da ancak akledenler tarafından anlaşılacağını bildirmektedir.³⁵⁶

3.1.2. Küfre, Şüpheyeye ve İnkara Düşmemek

Küfr kelimesi sözlükte; “bir şeyi örtüp gizlemek ve nankörlük yapmak” anlamlarında kullanılmıştır. Terim olarak ise peygamberlerin Allah'tan alıp insanlara duyurduğu ve iman etmelerini istediği şeylerin *inkarı* şeklinde değerlendirilmiştir.³⁵⁷ Allah'a ve peygamberlere inanmayanlar (ateistler), Allah'a inandığını söyleyip peygamberlere inanmayanlar (deistler) ve son olarak peygamberlerin bazısına inanıp bazısına inanmayanlar (Yahudiler ve Hristiyanlar). Kur'an'ın ifadesiyle bu üç grup da *küfr* ve *inkar* içerisindedirler.³⁵⁸

İnkâr eden ve Allah'ın ayetlerine karşı yanlış hesaplarla tabiatını bozup bâtil hedeflere saparak küfre ve şüpheyeye düşen insanlar, hakikatten ilk sapan şeytanın dostu olurlar.³⁵⁹ Bunların biyolojik olarak inananlardan farkı yoktur. Onlara da yaratılış itibarıyla

³⁵³ Lokman, 31/13.

³⁵⁴ En'am, 6/151.

³⁵⁵ Nisâ, 4/36.

³⁵⁶ En'am, 6/151.

³⁵⁷ Mustafa Sinanoğlu, “Küfür”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 26/533.

³⁵⁸ Nisâ, 4/150.

³⁵⁹ Arif Aytekin, Açıklamalı Yeni Meal, İstanbul: Miraç Yay., 2019, s.348.

akledecek kalp, görececek göz, duyacak kulak verilmiştir, ancak onların hakikat ile aralarına kurdukları barikatlar nedeniyle fitri özellikleri bozulmuş ve hayvanlardan daha aşağı bir hal almışlardır.³⁶⁰

İnkârcı bir hayatın ve düşüncenin insan onuruyla bağdaşmadığını ve bütün bir varlık için sıkıntılı olduğunu bildiren nehiy ayetleri³⁶¹ inkâra ve şüpheye düşmememiz gerektiği noktasında uyarılarda bulunarak, bizi menfaat için dini kullanmaya ve hakikati ört bas etmeye itmemesi gerektiği yönündeki ayetleri şu şekilde bildirmektedir: “*Elinizdekini (Tevrat'ın aslını) tasdik edici olarak indirdiğime (Kur'an'a) iman edin. Sakın onu inkâr edenlerin ilki olmayın! Ayetlerimi az bir karşılık ile satmayın, yalnız benden (benim azabımdan) korkun. Bilerek hakkı bâtil ile karıştırmayın, hakkı gizlemeyin.*”³⁶² Bu ayetlerde gelen nehiylerin hepsi deist düşünürlerin Hristiyanlığa ve Yahudiliğe yönelttiği eleştirilerin başında gelmektedir. Deistler, din adamlarının dini kendi menfaatleri için kullanmasına, tahrif etmesine ve otoritelerini bu sayede daha güçlü kılmasına karşı “Eski Ahit ve Yeni Ahit” özelinden haklı olarak onlara ciddi eleştirilerde bulunmuşlardır. Kur'an'ın ve peygamberlerin en çok üzerinde durduğu ve insanlığı uyardığı konulardan biri olan bu yanlış ve sapkın tutum çokça eleştirilmiştir.

“Din adamlarının” dini tahrif etmeleri toplumsal ve bireysel ilişkiler noktasında birçok sıkıntının kaynağına neden olmuştur. Sosyal, siyasal ve ekonomik çıkar elde etmek için her şeyi meşru gören bu tutumdaki “din adamları” birey ve toplum üzerindeki Allah inancını ciddi şekilde yaralamıştır. Toplumu ve insani ilişkileri en ince noktasına kadar işleyen Kur'an statü fark etmeksizin Allah'a iman etmiş herkesin birbirleriyle takınması gereken tavırların; zannın birçoğundan sakınmasını, kusurların ve mahremiyetlerin araştırılmamasını, gıybet yapılmamasını ve Allah'a karşı gelmekten sakınılması gerektiğini³⁶³ hatırlatarak toplumun her bir ferdinin birbirine karşı güven duymasını sağlamaktadır. Aldatmanın ve güvensizliğin Allah/din/kutsallar adına olmasının birey ve toplum için telafisi zor hatalara sebep vereceğini vahiy uyarıda bulunarak³⁶⁴ bu duruma düşülmemesi için vahyin ve peygamberin anlattıkları ve yaşadığı hakikat ışığında yürümenin doğru bir yol³⁶⁵ olduğu vurgulanmaktadır.

³⁶⁰ A'raf, 7/179.

³⁶¹ Bakara, 2/41.42; En'am 6/114; Yunus 10/89.94.95; Taha 20/16; Şuarâ 26/131.151; Rûm 30/60; Ahzab 33/1; Hucurât 49/12.

³⁶² Bakara, 2/41.42.

³⁶³ Hucurât 49/12.

³⁶⁴ Fâtır 35/5.

³⁶⁵ Fâtiha 1/6.

3.1.3. Fesat ve Bozgunculuk Yapmamak

Fesat, sözlükte bozulma, kokuşma ve itidalden ayrılma manasına gelir. İsfehani, fesadı; Bir şeyin az veya çok olsun itidalden/dengeden ayrılması³⁶⁶ şeklinde tanımlamıştır. *Fesat* eylemini yapana *müfsit*, yapılan eyleme ise *meşedet* (bozgunculuk) denilir. Kur'an'da, *fesat* kavramı genellikle yeryüzünde fitne çıkarıp bozgunculuk yapmak, insanların fitrata uygun olmayan, doğruluktan uzak bir yaşam sürdürmesi ve toplumların dini ve dünyevi çıkarlarının zedelenmesi şeklinde kullanılmıştır.³⁶⁷

Heva ve heveslerini ilah edinenlerin “ilahlarının” birbirleriyle çatışması, yeryüzündeki fesadın başlıca etkeni olduğu malumdur.³⁶⁸ Kur'an egemenliğin ve tek otoritenin Allah'a ait olduğunu, düzenin ve dengenin tevhidden kaynaklandığını belirterek “*Göklerde ve yerde Allah'tan başka ilahlar olsaydı muhakkak fesada uğrarlardı*”³⁶⁹ ayetiyle insanlığa bozgunculuk karşısında tevhid ile kurtuluşa ereceği hatırlatılmaktadır. İnsanın heva ve hevesi uğruna başka insanlar üzerinde rableşmesi, güçlerinin yettiği yerleri sahiplenip egemenliği altına alarak dilediği şekilde davranması ve kendilerini “ıslah” edici olarak görmeleri yaratıcının ilahlık ve meliklik vasfını gasbetme girişimidir.

Fesat ve bozgunculuk ile ilgili nehiy ayetlerinin³⁷⁰ şu hususlara dikkat çektiğini görmekteyiz. Haddi aşmak³⁷¹, ölçüyü ve tartıyı bozmak,³⁷² yalan yere yemin etmek,³⁷³ kul hakkı yemek,³⁷⁴ yetimin mazlumun hakkını gasp etmek,³⁷⁵ livata (eşcinsel) yapmak,³⁷⁶ anarşiye sebep olmak³⁷⁷ bunların hepsi Allah'ın koyduğu ölçüyü (sünnetullahı) bozmaktadır. “*Düzene sokulduktan sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın*”³⁷⁸ nehiy ayeti, dengeleri bozan asıl etkenin insanın azgınlığı olduğunu belirterek, bütün insanlığa yapılmış evrensel bir uyarıdır. Çünkü bu fillerin neticesinde insanın kutsalları olan din, can, akıl, nesil ve mal güvenliklerini çok önemli ölçüde

³⁶⁶ İsfahâni, Müfredât, “fsd”, maddesi, s. 636.

³⁶⁷ Ünal, Kur'an'da Temel Kavramlar, s. 306.

³⁶⁸ Furkan, 25/43.

³⁶⁹ Enbiyâ, 21/22.

³⁷⁰ Bakara, 2/60.; Mâide, 5/87.; En'am, 6/153.; A'raf, 7/56.; Tevbe, 9/36.; Hûd, 11/85.; Kasas, 28/77.; Nahl, 16/92.94.; Ankebût, 29/36.

³⁷¹ Mâide, 5/87.

³⁷² Hûd, 11/85.

³⁷³ Nahl, 16/94.

³⁷⁴ Bakara, 2/188.

³⁷⁵ Nisâ, 4/2.

³⁷⁶ Nisâ, 4/16.

³⁷⁷ Yunus, 10/22.23.

³⁷⁸ A'raf, 7/56.

bozmakta ve insanın bütün fitri kodları bozulmaktadır. Bu sebeple konulan hükümlerle, maslahatı kazanıp mefseleti uzaklaştırarak insan onuru korunmak istenilmektedir.

Kur'an'ı kerim *bozgunculuğu*, yaratılış gayesi ile ters olduğu şeklinde değerlendirerek bunların; varlığın işlerliğinin bozulması, katliamların olması, fakirliğin sadece bir kesime has kılınması, tartıda/ölçüp biçmekte adaletsiz davranılması, toprağın, suyun, havanın bozulması, kısacası varlığın fitratına aykırı davranılmasını ve adaletin tesis edilmemesinin meşrulaştırılmasını da *bozgunculuk* olarak görmektedir. Çünkü her şeyi yerli yerinde olan bir evren var eden yaratıcı evrendeki bu düzenin eylemlerimizle bozulacağını söyleyerek bu durumun hem kendimize hem de bütün bir varlık alemine yapılmış zulüm/bozgunculuk olarak adlandırmaktadır.

Her türlü nimeti bahşeden Allah hayırlı olanları hayırsız olanlara tercih etmememiz gerektiğini şu nehiy ayetiyle dile getirerek: “*Allah'ın rızından yiyin, için. Yalnız, yeryüzünde bozgunculuk yaparak fesat çıkarmayın*”³⁷⁹ insanın zararına olacak olan eylemlere müdahale edip kullarına olan merhametini ve rahmetini göstermektedir.³⁸⁰

3.1.4. Duygu, Düşünce ve Söylemlere Müdahale

Allah, insanı ayakta tutan birtakım duygu ve düşüncelerle yaratmıştır. Bu duygu ve düşünceler onun varlık alemi içerisindeki konumunu belirleyen ana etkidir. İnsanın, alemi okuyuşu, olaylara nereden ve nasıl bakması gerektiği Allah katında bir değer ifade ettiği için vahyin yönlendirmesi onun çıkılmaz zannettiği girdaplardan çıkmasını kolaylaştırmıştır. Bu sebeple insana, varlığın yaratılış gayesini anlamlandırması, duygu ve düşüncelerinin doğru hareket etmesi için yaratıcının adıyla okuma³⁸¹ yapması vahyedilmiştir. Bu okuma insanlığın varlık sancısının doğumu/kurtuluşudur. İnsan, ancak yozlaşmamış ve bozulmamış bir okumayla yaratılışı, imtihanı ve ölümü anlamlandırabilir.

İnsanın, ölümü bir yok oluş olarak görmemesi gerektiği ve bilhassa Allah yolunda şehit edilenlerin sanılanın aksine düşüncelerimizi aşan bir durumla Allah katında karşılık bulunduğu hatırlatılarak “*Allah yolunda öldürülenlere "ölüler" demeyin. Bilakis onlar diridirler, lakin siz anlayamazsınız.*”³⁸² ayetiyle alışılmışın çok çok ötesinde bir ufuk

³⁷⁹ Bakara, 2/60.

³⁸⁰ Seyyid Kutub, Fıızılal-il-Kur'an, terc., İ. Hakkı Şengüler, M. Emin Saraç, Bekir Karlığa, Hikmet Yay., İstanbul: 1979, cilt: 1., s. 36.

³⁸¹ Alak, 96/1.

³⁸² Bakara, 2/154.

çizilerek duygu ve düşünce dünyamız bu kutlu yolculuğa erenlere imrendirilerek salt bir okuyuş yapmamamız hatırlatılmaktadır.

Bizim için iyi ve hayırlı olduğunu düşündüğümüz ve olması için gayret gösterdiğimiz şeylerin zannettiğimiz aksine istediğimiz gibi gelişemeyeceği hatırlatılarak, “Allah’ın, kereminden kendilerine verdiklerini (**infakta**) **cimrilik gösterenler, sanmasınlar ki o, kendileri için hayırlıdır; tersine bu onlar için pek fenadır...**”³⁸³ ayetiyle kapitalist dayatmanın biriktirme aşkının aksine, yardımlaşmanın ve infakın insanlık için hayırlı olduğu vahyedilerek duygu ve düşünce dünyamız terbiye edilip, insanlık için iyi olanın bu olduğu bildirilmektedir.

Kur’an bize neleri sorup sormayacağımızı da öğretmektedir. O’nun bu müdahalesi soru sormaya, araştırmaya ve merak edenleri engellemeye yönelik bir anlam ifade etmemektedir. Kur’an, Yahudilerin peygamberlerine soru sorup cevabını aldıktan sonra yapılması gerekeni yapmadıklarını³⁸⁴ eleştirerek, onlar gibi davranmamamızı söylemektedir. “Ey iman edenler! **Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın.**”³⁸⁵ Bu ayet söylemlerimizin Allah tarafından değerlendirildiğini, her bir bireyin söylediklerinden sorumlu olduğunu lüzumsuz, yükümlülüğü arttıracak veya cevabını bildiğimiz söylemlerden nehyetmektedir.

İnsanların büyük çoğunluğu tabiatları gereği, iyi olsun kötü olsun inandığı herhangi bir şeyi yaptığında, yaptığı şeyi beğenir ve onu savunur. Doğru yoldaysa ve vicdanı rahatsa yaptığı işten memnun olur. Yanlış yolda ise bu durumundan vaz geçmesi ve muhasebe yapması pek kolay değildir.³⁸⁶ Bundan dolayı Müslümanların hakikati söylerken tebliğ ve uyarı dillerinin kışkırtıcı olmamasını ve başkalarının inancına hakareti nehy eden ayet; “Allah’tan başkasına tapanlara (ve putlarına) sövmeyin; sonra onlar da bilmeyerek Allah’a söverler...”³⁸⁷ uyarısıyla insanın haklı olduğu davada dahi dikkatli bir dil kullanmasını öğütlemektedir.

Allah’ın seçim hakkı tanıdığı kullarının hür iradeleri ile kendi tercihlerinden ötürü dalaleti seçmeleri ve dalalette bu kişiye bir başkasının kurtarıcı olamayacağı bildirilerek onların affi ve kurtuluşu için bir talepte bulunmayı nehyeden ayetler Hz. Nuh özelinden hatırlatarak; “Gözlerimizin önünde ve vahyimiz (emrimiz) uyarınca gemiyi yap ve

³⁸³ Â-li İmrân, 3/180.

³⁸⁴ Bakara, 2/67,68,69,70,71.

³⁸⁵ Mâide, 5/101.

³⁸⁶ Kutub, Fızılal-il-Kur’an, cilt: 5., s.360.

³⁸⁷ En’am, 6/108.

zulmedenler hakkında bana (bir şey) söyleme! Onlar mutlaka boğulacaklardır!³⁸⁸
“Allah buyurdu ki: Ey Nuh! O asla senin ailenden değildir. Çünkü onun yaptığı kötü bir iştir. O halde **hakkında bilgin olmayan bir şeyi benden isteme! Ben sana cahillerden olmamanı tavsiye ederim.**”³⁸⁹ hakkında bilgi sahibi olmadığımız ve hak etmeyenlerin menfaati için istediğimiz şeylerin herkese hak ettiği vardır kuralına ters düşen bir istek olduğundan ayet böyle bir tutumdan bizleri men etmektedir.

Her türlü haksızlığa uğramış olsan dahi duygularına yenik düşüp yaptığın iyiliklerden geri durma, affet ve bağışla çünkü Kur’an’ın terbiye ettiği kişi Allah’ın rızasını arzulayan kişidir. Böyle bir tavır da ancak yüce gönüllülerin işidir. Bu sebeple ayet; “*İçinizden faziletli ve servet sahibi kimseler akrabaya, yoksullara, Allah yolunda göç edenlere (mallarından) vermeyeceklerine yemin etmesinler; bağışlasınlar, feragat göstereyinler.*”³⁹⁰ uyarısıyla iyiliğin nefsi duygulara yenilmemesini istemektedir.

Hayatın birçok alanı mücadele ve zorluklarla doludur, inandığımız yolda karşılaştığımız her türlü zorluk ve sıkıntı için sabırlı olmamızı, acele etmememizi ve böyle davranmanın Allah katında değeri yüksek olanların tutumu olduğunu hatırlatan ayet; “*O halde (Resûlum), peygamberlerden azim sahibi olanların sabrettiği gibi sen de sabret. Onlar hakkında acele etme...*”³⁹¹ uyarısıyla hakikat yolcularına davranması gereken tavır bildirilmektedir.

Kur’an’ın ahlakıyla ahlaklananların, toplumun hangi tabakasından olursa olsun insan onurunu ve yaşamını kutsal sayması, dili, dini, ırkı, mezhebi fark etmeksizin insan olarak değerli görmesi için, “*Yaptığın iyiliği çok görerek başa kakma.*”³⁹² Prensipleriyle insani ilişkiler noktasında da her şeyin rıza-i ilahi için olması ve yapılacak her ne iş varsa samimi duygu ve düşüncelerle niyet edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

3.1.5. Aile ve Kadın

Kur’an-ı Kerim’in tanıklığıyla biliyoruz ki; cennetten yeryüzüne uzanan insanlık serüveni bir erkek ve kadınla başlayıp onların çocukları, torunları diye devam ederek ilk aileler ve toplumlar şeklinde ortaya çıkmıştır.³⁹³ Bu olay bize insanın aile ve toplum şeklinde yaşamaya mecbur yaratıldığını göstermektedir. Her sistemin sağlıklı işlemesi için belirli

³⁸⁸ Hud, 11/37.

³⁸⁹ Hûd, 11/46.

³⁹⁰ Nûr, 24/22.

³⁹¹ Ahkaf, 46/35

³⁹² Müddessir, 74/6.

³⁹³ Asaf Ataseven, “*Nasıl Bir Aile? İslam’da Aile ve Çocuk Terbiyesi (II)*”, 2005, s.43.

kurallara ihtiyaç duyduğu mutlaklıdır. Bu sebeple günümüze kadar her otorite kendi bünyesinde barındırdığı aile ve toplumları belli kurallarla yönetmeye çalışmışlardır. Her dinin, yönetimin, ideolojilerin kuralları olduğu gibi İslam'ın da aile ve toplumu yönetme kuralları vardır.

Darwin (öl. 1882), tüm canlıların ortak bir atadan geldiğini; Thomas Hobbes (öl. 1679), insanlığın vahşi bir yaşam içerisindeyken zamanla sosyalleştiğini; E. Durkheim (öl. 1917) ise, insanların klan (insan sürüleri) halinde yaşadığını iddia etmiştir. Allah ise şöyle buyurmaktadır: *“Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık.”*³⁹⁴ *“Andolsun senden önce de peygamberler göndermiş, onlara da eş ve çocuklar vermiştik.”*³⁹⁵ Bu ayetler insanlığın serüveninin önce aile sonra kabile ve milletlerden oluştuğunu bildirmektedir.³⁹⁶

Kur'an'ın en detaylı şekilde anlattığı konu; aile ve aile fertlerinin birbirleriyle olması gereken ilişkileridir. Allah'ın aile kurumuna bu kadar değer vermesi, insana ve topluma verilen değer göstergesidir.³⁹⁷

Yüce Allah, aileyi ve ailenin dayandığı temizlik, arınmışlık ve iffet temelini koruma direktifini rahmetinin tecellisi olarak insanlara sunarak, erkek ve kadının birbirinde huzur bulmak üzere eşler olarak yaratmasını, birbirlerine karşı kalplerine sevgi ve rahmet yerleştirmesini kendi ayetleri olarak nitelemektedir.³⁹⁸

İslâm, kadına yönelik bakış açısının düzeyini yükselterek kadın ile erkeğin Yüce Allah tarafından yaratılan aynı “nefs” bütününe ayrılmaz birer parçası olduğunu³⁹⁹ ve iyi niyetle sürdürülen karı-koca ilişkilerinin ibadet mertebesinde olduğunu öğretmek, kadının her alanda haklarının çiğnenmesinin yasaklandığını ayetlerinde ve peygamberlerinin hayatlarında göstermiştir.

Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu'nun 2022 yılındaki kadın cinayetleri üzerine yayımladığı raporda, 2022 yılında 334 kadının öldürüldüğü, 245 kadının ise şüpheli şekilde ölü bulunduğu belirtilmektedir. Kadınların %50'sinin ise boşanma aşamasında

³⁹⁴ Hucurât, 49/13.

³⁹⁵ Ra'd, 13/38.

³⁹⁶ Ataseven, “*Nasıl Bir Aile?*”, s.43.

³⁹⁷ Karagöz, “*İlahi Yasaklar*”, s.517.

³⁹⁸ Rûm, 30/21.

³⁹⁹ Nisâ, 4/1.

olduğu eşleri tarafından öldürüldüğü kaydedilmektedir. Bu rakam, sene boyunca neredeyse her gün bir kadının cinayete kurban gittiğini ortaya koymaktadır.⁴⁰⁰

Bu sebeple konuyla ilgili gelen *nehy* ayetlerinin⁴⁰¹ temelinde ailenin, evliliğin ve kadınların haklarının korunması üzerinde durularak insanlık, yaşanılacak olumsuzluklara karşı uyarılmaktadır. İslam kadının ve ailenin onurunu koruyan ve toplumda oluşabilecek her türlü fitneye karşı yapılması gerekeni şöyle bildirmektedir: “*Namuslu kadınlara zina isnat edip sonra da dört şahit getiremeyenlere seksen sopa vurun. Artık onların şahitliğini asla kabul etmeyin. İşte bunlar fasık kimselerdir.*”⁴⁰² Böyle bir yaptırım olmazsa; her fert zina etmekle suçlanabilir ya da suçlanma tehdidi ile karşı karşıya kalabilir. Eşlerin birbirlerinden kuşkuandığı ve ailelerin çökme tehdidi ile karşı karşıya kaldığı bir durum meydana gelebilir. Bu ise, dayanılmaz bir kuşkunun, stresin, yiyip bitiren bir şüphenin egemen olduğu bir durumdur.

Cahiliye dönemi uygulamalarının içerisinde babalarının eski eşleri (üvey anne) ile evlenilebilirdi. Bu, durumun toplum için ve nesil için ne kadar zarar verici bir durum olduğu şüphesiz akleden herkes için malumdur. Bu uygulamayı *nehy* eden ayet: “*Geçmişte olanlar hariç, artık babalarınızın evlendiği kadınlarla evlenmeyin. Çünkü bu bir hayasızlık, öfke ve nefret gerektiren bir iştir. Bu, ne kötü bir yoldur.*”⁴⁰³ Diyerek vahiy, sağlıklı bir aile ve toplum için onur kırıcı olan bu durumu yasaklamıştır.

Cahiliye dönemi adetlerinden biride, kocası ölen akraba kadınlara zorla mirasçı olmak, onlara eşya muamelesi yapmak, malı için zorla nikahlamak, mehir için verdiklerini zorla geri almak ve ölen eşlerinden kalan mallarına el koymaktı. Bu zulüm vahyin müdahalesiyle kaldırılmıştır.⁴⁰⁴ “*Ey iman edenler! Kadınlara zorla mirasçı olmanız size helâl değildir. Açık bir hayasızlık yapmış olmaları dışında, kendilerine verdiklerinizin bir kısmını onlardan geri almak için onları sıkıştırmayın. Onlarla iyi geçinin.*”⁴⁰⁵ “*Onları (iddetleri süresince) gücünüz nispetinde, oturduğunuz yerin bir bölümünde oturtun. Onları sıkıntıya sokmak için kendilerine zarar vermeye kalkışmayın.*”⁴⁰⁶

⁴⁰⁰İNSAMER, “Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu açıkladı: Türkiye’de 2022’de 334 kadın öldürüldü”, Cumhuriyet, 02.01.2023, <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/kadin-cinayetlerini-durduracagiz-platformu-acikladi-turkiyede-2022de-334-kadin-olduruldu-2017711> (01.03.2023)

⁴⁰¹ Bakara, 2/187.221.222.232.235; Nisâ, 4/19.20.22.34; En’am, 6/151; İsrâ, 17/23,31,32; Nûr, 24/31; Talâk, 65/1.6.

⁴⁰² Nûr, 24/4.

⁴⁰³ Nisâ, 4/22.

⁴⁰⁴ Aytakin, Açıklamalı Yeni Meal, s.161.

⁴⁰⁵ Nisâ, 4/19.

⁴⁰⁶ Talâk, 65/6.

İnanç bağından sonra gelen ilk bağ aile bağıdır. Nitekim Kur'an'da anne-babaya nasıl davranılması gerektiği ve bu bağın korunması için onlara gereken önemin nasıl verilmesini ifade eden; “*Rabbin, kendisinden başkasına asla ibadet etmemenizi, anaya-babaya iyi davranmanızı kesin olarak emretti. Eğer onlardan biri, ya da her ikisi senin yanında ihtiyarlık çağına ulaşırsa, sakın onlara “öf!” bile deme; onları azarlama; onlara tatlı ve güzel söz söyle.*”⁴⁰⁷ ayeti, inananlara bunun önemini ve değerini hatırlatmaktadır. Bu nedenle anne-babaya iyilik, Allah'a kulluğa bağlanmaktadır. Bu da onlara yapılacak söz konusu iyiliğin Allah katındaki değerini ortaya koymaktadır.⁴⁰⁸

Hiç şüphesiz zina da birçok açıdan bir öldürme çeşididir. Her şeyden önce zina hayat özünün kendi asıl yerinden başka tarafa akıtılmasıyla bir öldürmedir. Zina bir diğer anlamda da toplum için ölümdür. Zina insanların gayri meşru yoldan kolay bir şekilde şehvi duygularını tatmin etmeye ve evlilik hayatını zorunlu olmayan saçma bir hayata dönüştürmektedir. Aileyi gerekli olmayan bir yük olarak algılama sonucunu doğurur. Halbuki aile yeni yetişen nesil için en güzel yuvadır. Yeni neslin sağlıklı bir yapıya ve sağlıklı bir eğitime kavuşması ailesiz düşünülemez. Bu sebeple toplumun, ailenin ve doğacak olan çocukların sağlıklı bir birey olması için ayet: “*Zinaya yaklaşmayın. Çünkü o, son derece çirkin bir iştir ve çok kötü bir yoldur.*”⁴⁰⁹ Uyarısında bulunarak, bu yolun varacağı yerin asla huzur, sevgi ve barış yeri olmayacağını aksine bu durumun bunalımın, depresyonun, intiharın ve anarşinin yolu olduğunu hatırlatmaktadır.

BM Nüfus Birimi eski direktörü Joseph Chamie, bir önceki yıl (2022) dünya çapındaki 140 milyon doğumun yaklaşık %15'i yani 21 milyonu evlilik dışı gerçekleştiğini söyledi. Oran dünya çapında büyük farklılıklar gösterirken; En yüksek yüzde, her 10 çocuktan yaklaşık 7'sinin %69,4 evlilik dışı doğduğu İzlanda'da olduğunu, ikinci olarak 10 doğumdan 6'sından fazlasıyla %62,2 oranla Fransa da, üçüncüsü ise Bulgaristan'ın % 59,6 olduğunu söyledi. Brezilya, Meksika ve Kolombiya da dahil olmak üzere Latin Amerika'nın çoğunda, çocukların %60'ından fazlasının evlilik dışı olduğunu belirtti.⁴¹⁰

Kuşkusuz ailenin ayakta kalması, toplumun düzenli bir hayat sürdürmesi, gizlisiyle, açığıyla fuhuş bataklığında mümkün değildir. Aile ve toplumun ayakta kalabilmesi için temizlik, arınmışlık ve iffet duygularının egemen olması kaçınılmazdır. Konunun özeti

⁴⁰⁷ İsrâ, 17/23.

⁴⁰⁸ Kutub, Fıżılal-il-Kur'an, cilt: 9., s.305.

⁴⁰⁹ İsrâ, 17/32.

⁴¹⁰ <https://e-psikiyatri.com/11-avrupa-ulkesinde-evlilik-disi-dogumlar-artti>,
<https://doi.org/10.32739/uha.id.41527>

mahiyetinde gelen ayette tevhidin, eş olmanın, aldatmamanın, hak ve hukuka riayet etmenin insanlık için kurtuluş olduğu şöyle bildirilmiştir: “(Ey Muhammed!) De ki: Gelin, Rabbinizin size haram kıldığı şeyleri okuyayım: **O’na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anaya babaya iyi davranın. Fakirlik endişesiyle çocuklarınızı öldürmeyin. Sizi de onları da biz rızıklandırırız. (Zina ve benzeri) çirkinliklere, bunların açığına da gizlisine de yaklaşmayın. Meşru bir hak karşılığı olmadıkça, Allah’ın haram (dokunulmaz) kıldığı canı öldürmeyin. İşte size Allah bunu emretti ki umulur ki bunları düşünüp anlarsınız.**”⁴¹¹

3.1.6. Sosyal İlişki

Varlık aleminde bilinen bilinmeyen bütün canlılar içerisinde mahlukatın en değerlisi olarak insan yaratılmıştır.⁴¹² İnsanoğlunun insan olması,⁴¹³ yeryüzünün halifesi olması,⁴¹⁴ imanının olması⁴¹⁵ ve güzel amellerinin olmasından dolayı üstündür.⁴¹⁶ İnsanoğlunun dili, rengi, ırkı, cinsiyeti, canı, malı, aklı, ırzı ve dini her türlü saldırıdan korunmuş ve değerli kılınmıştır. İnsanlar arasındaki farklılıkların her birisi tanışıp kaynaşmak ve sosyalleşip yardımlaşmak için Allah’ın zenginlikleri olarak değerlendirilmiştir.⁴¹⁷ Bu sebeple insani ilişkilerin nasıl ve ne şekilde olması gerektiğini bildiren *nehiy* ayetleri⁴¹⁸ toplumun huzur, güven ve ahlak toplumu olmasının bu ilişkilere bağlı olduğunu bildirmektedir.

İslam’ın, Müslümanlara kimlik kazandırarak, şahsiyetli kişilik ve toplum oluşturması insanlığın ve evrenin huzuru için önem arz etmektedir. Dinin istediği “güçlü Müslüman-güçlü toplum/ ahlaklı Müslüman-ahlaklı toplum” prensibinin pratiğe yansması insani ilişkilerin ölçülü olmasıyla alakalıdır. İslam’ın inananlardan her konuda vasat (dengeli) millet⁴¹⁹ olmasını istemesi fitrata uygun bir yaşam olan denge prensibinin bozulmama arzusudur. Vahiy, imanımızın gereği olarak barışı, güveni, huzuru ve yüklediğimiz sorumluluğu hakkıyla yerine getirebilmemizin yolunun ilişkilerimizle bağlantılı olduğunu bildirmektedir. Bu nedenle inanan kullarından yüce Allah, ibadetler için konulmuş hiçbir sembol ve değere, herkes tarafından kabul edilmiş haram aylara, hatta

⁴¹¹ En’am, 6/151.

⁴¹² Ertuğrul Yaman, “İnsani İlişkiler ve Toplumsal İletişim Bağlamında Dinin Rolü”, IV. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri 12-16/9/2009, Ankara, cilt: I, s.102.

⁴¹³ İsrâ, 17/70.

⁴¹⁴ En’am, 6/165.

⁴¹⁵ Münafikûn, 63/8.

⁴¹⁶ Karagöz, İlahi Yasaklar, s.561.

⁴¹⁷ Hucurât, 49/13.

⁴¹⁸ Nisâ, /140; Mâide, 4/2; Hûd, 11/85; Nûr, 24/27.28; Hucurât, 49/11.12.

⁴¹⁹ Bakara, 2/143.

kurbanlık olan hayvanlara ve onların boyunlarındaki gerdanlıklara dahi saygısızlıkta bulunmayı nehyetmektedir. Allah'ın lütuf ve hoşnutluğu için Kabe'ye gelmiş olan her kim varsa onlara kaba davranmamayı, hatta ihramlı iken av hayvanlarına dahi dokunmamayı istemektedir. Ayrıca daha önceden inananlara sert ve gaddar davranmış topluluklara karşı içimizde beslediğimiz öfkenin bizi aşırılığa ve haksızlığa itmemesini öğütlemektedir. Yarışımızın iyilik ve takva üzerine olmasını, düşmanlık ve günah noktasında birbirimize asla destek vermememizi ve Allah'tan korkmayı emretmektedir.⁴²⁰ Bu uyarıların her biri huzur, emniyet ve güven içinde yaşamak isteyen insanlar arasında olması ve uyulması gereken ilişki biçimidir.

Özel hukuk, kişi hakkı, komşu hakkı, hane hakkı... vb. bunların hepsini İslam kutsal kabul etmiş ve mahremiyetini öncelmiştir. İzin alınmadan hanelere girmemenin, özel hayatı ifşa etmemenin gerekliliğini vahiy bizlere hatırlatarak; *“Ey iman edenler! Kendi evlerinizden başka evlere, geldiğinizi hissettirip (izin alıp) ev sahiplerine selâm vermeden girmeyin.”*⁴²¹ Müslümanın her türlü görgü kurallarına riayet etmesi istenilerek; izin alınmadan özel hayata müdahil olunamayacağını bildirmektedir.

Nezih bir toplum ve barış için ırkçılığı, soy sop üstünlüğünü, başkasını hor görmeyi, hoşlanılmayacak isimlerle hitap etmeyi, ayıpların araştırılmasını, karalama yapılmasını, zanda bulunmasının toplumu ve bireyler arasındaki ilişkiyi zedeleyeceğinden dolayı Allah bu davranışları *nehy* etmektedir. *“Ey iman edenler! Bir topluluk bir diğerini alaya almasın. Belki onlar kendilerinden daha iyidirler. Kadınlar da diğer kadınları alaya almasın. Belki onlar kendilerinden daha iyidirler. Birbirinizi karalamayın, birbirinizi (kötü) lakaplarla çağırmayın.”*⁴²² *“Ey iman edenler! Zannın birçoğundan sakının. Çünkü zannın bir kısmı günahdır. Birbirinizin kusurlarını ve mahremiyetlerini araştırmayın. Birbirinizin gıybetini yapmayın.”*⁴²³ Bütün bu ayetler hayatın çekilebilir olması, insanlar ve toplumlar arasındaki huzurun ve güvenin sağlanmasının vahyin yönlendirdiği şekilde bir ilişkiyle mümkün olacağını hatırlatmaktadır.

3.1.7. Sosyal Adalet

Sosyal kelimesi kavram olarak, toplumu meydana getiren, bir toplum içinde yaşayan insanlar için kullanılan bir sıfattır.⁴²⁴ *Adalet* ise, bir toplumda değerlerin, ilkelerin

⁴²⁰ Mâide, 5/2.

⁴²¹ Nûr, 24/27.

⁴²² Hucurât, 49/11.

⁴²³ Hucurât, 49/12.

⁴²⁴ Cevizci, Büyük Felsefe Sözlüğü, 2/1727.

ideallerin, erdemlerin adeta tecessüm etmiş, hayata geçirilmiş olması hali ve herkesin hak ettiğini bulması durumudur.⁴²⁵

Sosyal adalet, toplumun tabii haklarıyla ilgili (insan haysiyetine yaraşır) her ne ihtiyacı varsa karşılanması, ekonomik ve sosyal adaletsizliğin giderilmesi ve insanların korunması olarak tanımlanır. Bu olgunun sağlanmasını üç temel kavram ile açıklamak mümkündür; *Adalet, Liyakat ve Paylaşım*. Bu üç kavramın uygulanmayışının toplumlara etkisi, toplumun diğer sorunlarına oranla başı çektiği söylenebilir. Toplumsal dengenin bozulmasıyla bireyler arasında ortaya çıkan yanlış ilişkiler neticesinde; adalet, liyakat ve paylaşım gibi değerlerin zayıf edildiği ifade edilebilir.⁴²⁶ Bunların her biri bir diğeriyle ontolojik ve ayrılmaz bir bağ ile bağlı olup, herhangi birinin deforme edilmesi bütün bir sistemi bozabilmektedir.

İnsanın içinde barındırdığı bazı olumsuz duygularla donatılmış olması onun zaman zaman adaletsizliğe, haksızlığa, cimriliğe yönelmesine neden olabilmektedir. Bu adaletsiz duruma dikkat çeken ayetler velev ki çok yakınımız dahi olsa duygularımıza yenik düşerek adaletten ayrılmamamızı emretmektedir: *“Ey iman edenler! Kendinizin veya anne babanızın ve akrabanızın aleyhine bile olsa adaleti ayakta tutun, Allah için şahitlik eden kimseler olun. (İnsanlar) zengin olsunlar, yoksul olsunlar Allah onlara sizden daha yakındır. Öyleyse siz hislerinize uyup adaletten ayrılmayın.”*⁴²⁷ İnsanoğlunun yaşadığı olumsuzluklardan birisi de kavmiyetçiliktir. Kendini, ırkını, kavmini kısacası her şeyini üstün görmek ve bunlar adına kendisinden olmayanlara zulmetmek/haddi aşmak vahyin nehyettiği hususlardır. Bu sebeple Allah, Müslümanların vahdet içerisinde adil bir şekilde yaşamasını isteyerek; *“Herhangi bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adaletsiz davranmaya itmesin. Adaletli olun; bu, takvaya daha uygundur.”*⁴²⁸ *Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder; hayasızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar.*⁴²⁹

Bu nehiylerin yerine getirilmemiş olması insanlık tarihi boyunca yaşanılmış ve neticesinde çok acı bedeller ödenmiştir. İnsanların bu gibi olumsuz sonuçlardan ancak Allah'ın koyduğu nehiylere riayet etmesiyle kurtulacağını vahiy bize bildirmektedir.

⁴²⁵ Cevizci, a.g.e., cilt. 1, s. 20.

⁴²⁶ Ahmet Keleş, “İslam'ın Sosyal Adalet Mesajını ‘Ontolojik Eşitsizlik’ Üzerinden Anlamak”, Yetkin Düşünce, 2021, 4/15, s.40.

⁴²⁷ Nisâ, 4/135.

⁴²⁸ Mâide, 5/8.

⁴²⁹ Nahl, 16/90.

Eşitlik ilkesiyle yola çıkan Sosyalist ve Komünist ideolojiler nehiy ayetlerinin üzerinde durduğu bu hususları çözüme noktasında başarısız olmuşlardır. Toplumdaki sosyal, siyasal, ekonomik tabakalarının arasındaki zengin-fakir, zayıf-güçlü, yöneten-yönetilen gibi farklılıklar sosyal bir olgudur. Bu farklılıklar sebebiyle insanlar birbirlerine muhtaçtır.⁴³⁰ Allah kimini kiminden sosyal ve ekonomik olarak üstün yarattığını ve aralarındaki bu farklılığın imtihan ve sosyal denge için olduğunu bildirmektedir. **“Allah’ın, kiminizi kiminize üstün kılmaya vesile yaptığı şeyleri (haset ederek) arzu edip durmayın.”**⁴³¹ Bu farklılığın eşitlenmesinin beyhude bir çaba olacağını tam tersine bunun adil bir yaklaşımla dengeleneceğini bildirmiştir.

Kur’an’ın tavizsiz olarak yaklaştığı, adil olmanın gerekliliği olan ve “emanet” olarak ifade ettiği işlerin, ehil olan kişilere verilmesini emrederken⁴³² kullandığı bir diğer kavram ise liyakattir.⁴³³ Liyakat, herkesin hak ettiği muameleyi görmesi ve kendisine iş verilmeye uygunluk, yaraşırılık durumu olarak tanımlanmaktadır.⁴³⁴

Kur’an’ın sürekli üzerinde durduğu bir diğer konu ise paylaşmaktır. Vahiy, *infak*, *sadaka* ve *zekât* diyerek devamlı paylaşmayı öğütlemektedir. Sosyal adaletin görünür olmasının temelinde paylaşmak vardır. Kur’an’ın, maddi ve manevi her şeyini paylaşan toplum önerisi dünyayı yaşanılabilir kılmak istemesinin tezahürüdür, şayet bu paylaşım toplum içinde kendini göstermezse her türlü adaletsizliğin ve huzursuzluğun fitili ateşlenmiş olur.⁴³⁵

Vahiy, iyiliği elde etmenin sevdiğini Allah için infak etmeden olamayacağını,⁴³⁶ asıl iyiliğin malını sevdiği halde ihtiyacı olan toplumların her tabakasına verenlerin ve zekâtı ödeyenlerin elde edeceğini söylemektedir. Böyle yapanların samimi kullar ve takva sahibi olduklarını belirtmektedir.⁴³⁷ Adil bir toplum inşa eden Kur’an, cimrilik yapıp mallarını paylaşmayanların onlar için sadece sıkıntı doğuracağını hatırlatarak ölüm gelmeden önce Allah yolunda harcanmasını öğütlemektedir.⁴³⁸

Kur’an, adil bir hayatın yaşanılmasını *adalet*, *liyakat* ve *paylaşmak* temeline bağlayarak her seferinde bu dinamiklerin önemine vurgu yapmakta ve toplumlar için huzurun

⁴³⁰ Yaşar Yiğit ve diğerleri, *Zekât İlmihali*, Ankara: DİB Yay, Ankara, 2011, s.11.

⁴³¹ Nahl, 16/71.

⁴³² Nisâ, 4/58.

⁴³³ Keleş, “İslam’ın Sosyal Adalet Mesajını ‘Ontolojik Eşitsizlik’ Üzerinden Anlamak”, s.44.

⁴³⁴ Türk Dil Kurumu, “liyakat” mad.

⁴³⁵ Keleş, a.g.e, s.47.

⁴³⁶ Â-li İmrân, 3/92.

⁴³⁷ Bakara, 2/177.

⁴³⁸ Münafikûn, 63/10.

anahtarını bunlar olarak sunmaktadır. Bugün haksızlıkların adaletsizliklerin, adam kayırmacılığın ve zengininin daha zengin fakirin ise daha fakir olduğu toplumların acılarının dinmemesinin altında yatan ana neden vahyin uyarıda bulunduğu bu üç temele dikkat edilmediği hususudur.

3.1.8. İsrâf–Savurganlık/Müsriflik

İsrâf kavramını İsfahani, insanın yaptığı bütün fiillerde sınırı aşması hatta bu sınır infak ederken olsa bile dengeyi gözetmemesi şeklinde tanımlamıştır.⁴³⁹ Ayrıca ihtiyaçtan fazla tüketmek, gereksiz şekilde harcamak ve savurganlık yapmak manalarına da gelmektedir. Bu tutum içerisinde olanlara da *müsrif* denilmiştir.⁴⁴⁰

Kur'an bu kavramı iki manada kullanmaktadır. Birincisi; inkarcıların vasfı olan haddi/sınırı aşmaktır. Çünkü onlar helal ve haram tanımadan her türlü sınırı aşmışlardır.⁴⁴¹ İkincisi; savurganlık anlamında olan⁴⁴² ekonomik dengenin bozulmasıdır.⁴⁴³ Biz konumuz gereği *nehiy* ayetleri⁴⁴⁴ üzerinden ikinci maddeyi ele alarak izahata çalışacağız.

Rezzak olan yaratıcı şüphesiz herkesin rızkını uygun gördüğü kadarıyla vermiştir.⁴⁴⁵ Nimetlerini kullarının üzerinde görmek ve kullarının bu nimetler karşılığında kavli ve fiili olarak şükretmesini istemektedir. “*Ey Âdemoğulları! Her mescitte ziynetinizi takının (güzel ve temiz giyinin). Yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü O, israf edenleri sevmez.*”⁴⁴⁶ Allah, Müslüman'ın dengeli ve ölçülü olmasını istemektedir. Verilen nimetler karşısında Karun gibi hareket etmemesini fakirin fukaranın hakkının olduğunu unutmamasını ve mal benim diyerek istediği gibi tasarruf hakkına sahip olmadığını bildirmektedir.⁴⁴⁷ “*Akrabaya, yoksula ve yolda kalmış yolcuya haklarını ver, fakat saçıp savurma.*”⁴⁴⁸ Bu sebeple savurganlık anlamındaki “israf yasağı” ekonomik dengenin güzel bir örneğidir. İslam, insan hayatına her konuda denge getirmektedir. İnançta, amelde, kazanmada, harcamada, duygularda her konuda “vasat” yani dengeli olmaya

⁴³⁹ İsfahânî, Müfredât, “sfr”, mad., s. 407.

⁴⁴⁰ Ece, İslam'ın Temel Kavramları, s. 302.

⁴⁴¹ Şuarâ, 26/149.150.151; Yâsin, 36/19.

⁴⁴² İsrâ, 17/26.

⁴⁴³ İsrâ, 17/29.

⁴⁴⁴ En'am, /141; A'raf, 7/31; İsrâ, 17/26.29.

⁴⁴⁵ Ankebût, 29/60.

⁴⁴⁶ A'raf, 7/31.

⁴⁴⁷ Ra'd, 13/26.

⁴⁴⁸ İsrâ, 17/26.

çağırılmaktadır.⁴⁴⁹ Kur'an aşırı harcamanın da aşırı kısımanın da karşısında durarak ikisi arasında dengeyi tavsiye ederek; “*Eli sıkı olma, büsbütün eli açık da olma. Sonra kınanır ve çaresiz kalırsın.*”⁴⁵⁰ İfrat ve tefrite düşmememiz için vahiy uyarılarda bulunarak dengeli, adil ve paylaşarak yaşamayı öğütlemektedir. Aksi durumda bunun bedelinin çok ağır toplumsal kırılmalara sebebiyet vereceğini bilmemizi istemektedir.

Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), dünyada üretilen toplam gıda miktarının yüzde 25-33'ünün israf edildiğini ve ekonomik değerinin toplam 990 milyar dolara karşılık geldiğini bildiriyor. Ayrıca, dünya genelinde 3,1 milyar insanın sağlıklı beslenemediğini ve 828 milyon kişinin ise açlık çektiğini ifade ediyor.⁴⁵¹ Vahyin belirttiği problemlerin her biri, emir ve yasakların haklılığını ortaya koyarken aynı zamanda insanların kendi yaptıklarından dolayı dengenin bozulmasını akleden toplumlara hatırlatmaktadır.

3.1.9. Yetim Hakkı

İnsani ilişkilerin kalitesinin boyutu hiç şüphesiz toplumun her tabakasıyla yaşanan ilişkinin nasıl olduğuyla ilgilidir. Hak ve hukukun geliştiği erdemli bir toplum, güçlü ve barışçı bir toplumdur. Güçlünün güçsüzü ezdiği, gücün her yerde geçerli olduğu, adaletin sadece zayıflara uygulandığı, yalnızca ses çıkarılmayan bir toplum ise zalim ve her türlü kınanmayı hak eden bir toplumdur. Böyle bir toplumda yasama ve düzenlemelerin uygulanması için vicdanî sorumluluğun kaçınılmaz olduğu bir gerçektir.⁴⁵² Toplumun koruyup kollaması gereken bir kesim de yetimlerdir. İnsani ve İslami sorumluluklarımızdan biriside yetimlere karşı tutumumuzdur. Kur'an'ı Kerim yetimler hakkında birçok ayetle onlara nasıl davranılması gerektiğini özelde Müslümanlara genelde ise bütün insanlığa hatırlatarak onlarla sağlıklı bir ilişki kurmamızı istemektedir.

Yetim kelimesi “yalnız olmak, tek başına kalmak” gibi anlamlara geldiği gibi ayrıca teklifi de ifade etmektedir. Bu anlamdan yola çıkarak buluğa ermeden önce babası ölmüş olana yetim denilir ve buluğ çağıyla son bulur.⁴⁵³

Kur'an'ı Kerim yetimlere karşı iyiliği emrederken diğer taraftan ise kötü davranışları nehyetmektedir.⁴⁵⁴ Hatta yetime kötü davranmanın din gününü (hesap ve ceza)

⁴⁴⁹ Bakara, 2/143.

⁴⁵⁰ İsrâ, 17/29.

⁴⁵¹ <https://www.fao.org/home/en>

⁴⁵² Kutub, Fizılal-il-Kur'an, cilt: 3., s. 61.

⁴⁵³ İsfahâni, Müfredât, “ytm”, mad., s. 889.

⁴⁵⁴ Nisâ, 4/2.6; En'am, 6/152; İsrâ, 17/34; Duhâ, 93/9.

yalanlamak kadar kötü bir davranış olduğu vurgulanmaktadır.⁴⁵⁵ Bu sebeple yetime karşı her konuda dikkatli olmamızı öğütleyen ayetler onun mallarına yaklaşırken çok dikkatli olmamız için uyarıda bulunarak; “*Yetimlere mallarını verin. Temizi pis olanla (helâli haramla) değişmeyin. Onların mallarını kendi mallarınıza katıp yemeyin. Çünkü bu, büyük bir günahdır.*”⁴⁵⁶ Uyarısında bulunarak yetimin hakkı koruma altına alınmıştır.

Yetimin bakımını üstlenen kişi onun büyüyüp malları alacağından korkup yetimin malını israf etmemeli şayet fakir ise onun malından hizmeti kadar kullanabileceği ve bunun dışında eğer zengin ise kesinlikle o mala dokunmaması hatırlatılarak Allah’ın koyduğu sınırın bu olduğu belirtilmiştir.⁴⁵⁷ Hatta onun malını haksız yere yemenin mideleri ateşle doldurmak olduğu bildirilmiştir.⁴⁵⁸

Yetimle ilgilenilmeyi, sadece maddi açıdan düşünmemiz yanlış bir yaklaşım olur. Aksine manevi ve ruhsal ihtiyaçlarının karşılanması, kişilik haklarının korunması ve ayaklarının üzerinde durabilecek bir özgüvene sahip olması noktalarında önemle durulmuştur. Bu sebeple yetimin hem maddi hem de manevi açıdan korunması için uyarıda bulunan ayet; “*O halde sakın yetimi ezme*”⁴⁵⁹ diyerek onun her açıdan korunması gerektiğine dikkat çekmiştir. Yetimin her türlü istismarcıların eline terkedilmemesi, korunması, sevgi ve şefkat ile yaklaşılması insanlığın üzerine bir vazifedir.⁴⁶⁰

Yetimlerin ve kimsesizlerin her türlü istismara açık olduğu geçmişten günümüze birçok zulme uğradıkları bilinmektedir. Bazılarının ilaç firmaları tarafından,⁴⁶¹ bazısının psikolojik deneylerde⁴⁶² ve kimisinin de istihbarat (CIA) birimleri tarafından insanlık dışı bir şekilde denek olarak kullanıldığını bilmekteyiz.⁴⁶³

Bunların en bariz örneğine olayı yaşayanların ifadeleriyle şahit olmaktadır. İsviçre de 18. Yüzyıldan 1960’lara kadar devlete borcu olan boşanmış çiftlerin, fakirlerin çocuklarını, yetim ve öksüzleri devlet ve kilise aracılığıyla çalıştırılmak için çocuklar başka ailelerin yanına “kiralık” olarak verilir veya şehir pazarlarında satışa çıkarılırlardı. Artık o

⁴⁵⁵ Mâun, 107/1.2.

⁴⁵⁶ Nisâ, 4/2.

⁴⁵⁷ Nisâ, 4/6.

⁴⁵⁸ Nisâ, 4/10.

⁴⁵⁹ Duhâ, 93/9.

⁴⁶⁰ Mehmet Naim Boz, “*Kur’an ve Hadis Ekseninde Yetime Bakış*”, Dinî Araştırmalar, 2020, cilt: XXIII, sayı: 57, s.233.

⁴⁶¹ <https://www.aeo.org.tr/DuyuruModulu/Duyurular/Details/357?AspxAutoDetectCookieSupport=1> (erişim tarihi 17.11.2023)

⁴⁶² <https://bibaktim.net/yetimhanedeki-cocuklara-uygulanan-deney/>, (erişim tarihi 17.11.2023)

⁴⁶³ <https://www.ntv.com.tr/dunya/ciae-yetim-cocuklar-uzerinde-deney>, (erişim tarihi 17.11.2023)

çocukları arayan, tecavüze uğradığında ya da işkence gördüğünde arayıp soran olmazdı. Çünkü toplumun nazarında onlar, kimsesiz, suç işlemiş, boşanmış fakir ailelerin sözde 'kurtarılmış' çocuklarıydı!⁴⁶⁴ Yetim ve kimsesizlerin haklarının korunması ve toplumun böyle bir zulme sebebiyet vermemesi için Kur'an hayata müdahale ederek yetimi, öksüzü, kimsesizi ve mazlumunu koruyup sahip çıkmamızı insanlığın onuru adına Müslümanlardan istemektedir.

3.1.10. Ticaret

Kâr amaçlı mal mübadelesi (değiş-tokuş) mesleğine *ticaret*, bu mesleği yapana *tacir* denir.⁴⁶⁵ Bu işleme en yalın haliyle menfaat değişimi diyebiliriz.⁴⁶⁶

Dünya kurulduğundan beri toplumların her bir bireyi sosyal hayatın gerekliliği olarak diğer insanlarla her zaman bir ilişki içerisine girip onların ürünlerine ve hizmetine muhtaç olmuştur. Bireyin tek başına bütün ihtiyaçlarını karşılamasının zor olacağından tarih boyunca yapılan alışveriş/takas/değiş tokuş insanlık tarihiyle eş zamanlıdır denilebilir.⁴⁶⁷

İnsanlık tarihiyle başlayan bu kadim ilişkinin hakkaniyetli bir şekilde uygulanması ahlaklı ve fitratı bozulmamış bireylerin arzuladığı ve özlediği bir durumdur. Toplumun her kesimini ilgilendiren güven konusunu Kur'an'ı Kerim, ticari ilişkilerimizin ve birbirimize karşı görevlerimizin nasıl olması gerektiğini muhtelif ayetlerle hatırlatarak el emeği ve alın teriyle yaşamını sürdüren herkesin dürüst olması gerektiğini bildirmektedir. Her işimizde ve her konuda dost doğru olmamızı emreden ayet⁴⁶⁸ helal kazancın ilk şartının bu olduğunu bildirmektedir.⁴⁶⁹

Kur'an'da *batıl* kelimesi yalan, put, şirk, haram, zulüm, faydasız ve boşa gitme manalarında kullanılmıştır.⁴⁷⁰ Aramızdaki ilişkilerde *batıl* olan bir yola meyletmemizin bizi helâk edecek bir durum olduğunu hatırlatan ayet; "***Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle olursa başka. Kendinizi helâk***

⁴⁶⁴ <https://cocoder.org.tr/isvicrenin-karanlik-gecmisi-verdingkinder/>, (erişim tarihi 17.11.2023)

⁴⁶⁵ Cengiz Kallek, "Ticaret", TDV İslam Ansiklopedisi, 2012, 41/134.

⁴⁶⁶ Abdus-Semi el-Mısri, "İslam'da Ticaret Adabı", çev., Ramazan Şimşek, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1981, cilt: XXV, s. 477.

⁴⁶⁷ el-Mısri, "İslam'da Ticaret Adabı", s. 477.

⁴⁶⁸ Hûd, 11/112.

⁴⁶⁹ M. Yaşar Kandemir, "Müslüman Türklerde İş ve Ticaret Ahlakı", Diyanet İlmî Dergi [Diyanet Dergisi], 1979, cilt: XVIII, sayı: 5, s. 301.

⁴⁷⁰ Karagöz, İlahi Yasaklar, s.242.

etmeyin.”⁴⁷¹ İnsanî ilişkilerde aldatmanın/sahtekârlığın Allah’ın hoşnut olmadığı ve öfkelenildiği bir durum olduğu ayet tarafından inananlara bildirilmektedir.

Bir diğer alışveriş ilişkisindeki haksız yaklaşımı ise bozgunculuk olarak niteleyen ayet, Allah’ın koyduğu düzeni bozmak ve toplumsal kargaşaya, adaletsizliğe sebep olarak değerlendirmektedir. Böyle bir durumun ticari ilişkilerde ortaya çıkmasını nehy eden ayet; “*Ölçüyü ve tartıyı tam yapın. İnsanların mallarını eksiltmeyin. Düzene sokulduktan sonra yeryüzünde bozgunculuk etmeyin.*”⁴⁷² uyarılarında bulunan ayet, haksız kazanç elde etmek için yapılan zulümlerin/haksızlıkların/aldatmaların toplumda güvensizliği/kargaşayı tetiklediğini bildiren nehiy ayetleri⁴⁷³ bu durumu bozgunculuk olarak saymaktadır.

3.1.11. Ribâ

Ribâ kelimesi sözlükte "yükselmek, çoğalmak, artmak, şişmek, gelişmek, fazlalaşmak" anlamlarına gelmektedir. Câhiliye Dönemi’nde *ribâ* kavramı, borç sözleşmesinin ilk anında anaparanın üzerine konulan haksız kazancın bedeli anlamında kullanılıyordu.⁴⁷⁴ İslam öncesi Arap toplumunda tefecilik ve kat kat arttırılan *ribâ* vardı. Verilen borcun ödeme zamanı geldiğinde borçlu aldığı parayı ödeyemeyecekse alacaklısına “borcumu arttır” derdi. Bu şekilde aldığı borcu zamanında ödeyemediğin de ise her seferinde *ribâ* arttırılır ve borcu aldığı ana paranın birkaç katı olurdu.⁴⁷⁵ Böylece fakir daha fakir zengin ise daha zengin olarak toplumdaki kardeşlik ve dayanışma, yerini haset ve öfkeye bırakırdı.

Bütün semavi dinlerce⁴⁷⁶ ve bazı toplumlarca yasaklanan *ribâ*, adalet ve hak temelli olmayan gayri-insani bir ilişki ve gayri-ahlaki bir kazanç çeşididir.⁴⁷⁷ Bu sebeple İslam *ribâyı* hiçbir şüpheye mahal vermeyecek şekilde haram kılmıştır.⁴⁷⁸ Ayrıca diğer dinlerden ve ideolojilerden farklı olarak böyle bir duruma düşmemek için toplumsal birlikteliği arttıracak, nefsi arındıracak infak, zekât gibi çözümlerde sunmuştur.⁴⁷⁹

⁴⁷¹ Nisâ, 4/29.

⁴⁷² A’raf, 7/85.

⁴⁷³ Nisâ, 4/29; A’raf, /85; Hûd, 11/85; Şuarâ, 26/183.

⁴⁷⁴ Aynur Gül Efe, “*Riba Kavramının Etimolojik ve Semantik Analizi*”, Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2022, cilt: I, sayı: 15, s.36.

⁴⁷⁵ Karagöz, İlahi Yasaklar, s. 246.

⁴⁷⁶ Nisâ, 4/160.161.

⁴⁷⁷ Ali Rıza Gül, “*İslâm’daki Faiz Yasağının Temeli Olarak Câhiliye Ribâsı Kavramı*”, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, 2017, cilt: XXI, sayı: 1, s.707.

⁴⁷⁸ Bakara, 2/275.

⁴⁷⁹ Ahmet Özdemir, “*Psiko-Sosyal Etkileri Açısından Kur’ân’a Göre Zekât ve Faiz*”, İslâmî Araştırmalar, 2014, cilt: XXV, sayı: 3, s.149.

Ribâ/tefecilik bir hayat nizamı olarak algılanmıştır. Meseleyi sadece alacaklı ve verecekli arasındaki bir ticari muamele olarak görmek hatalı bir bakış açısı olurdu. Bu tür bir ilişkinin toplum ve bireyler üzerinde sosyolojik, psikolojik ve ahlaki etkilerinin olduğu unutulmamalıdır. Bu etki toplumda olması gereken yardımlaşma, paylaşma ve iyilik ruhunu öldürüp yerine çıkar ilişkisini getirir. İslam'ın kurmak istediği toplumla taban tabana zıt olan bu ilişki biçimi bireyler arasında şefkat, merhamet ve sevgi tohumları yerine çıkarıcılık, bencillik ve cimrilik tohumlarının ekilmesine neden olmaktadır.⁴⁸⁰ Her bir birey mal kazanmada ve onu tasarruf etmede özgürdür. Ancak kazanma ve o malı kullanma ölçüleri her toplumun ve her dinin iktisadi yapısında belirtilmiştir.⁴⁸¹

Bu sebeple konuyla ilgili gelen nehiy ayeti: “*Ribâyı kat be kat arttırarak yemeyin; ama Allah’a karşı sorumluluğunuzun bilincinde olun ki mutluluğa erebilesiniz.*”⁴⁸² Böyle bir uygulamanın Allah’a karşı sorumsuz bir davranış olduğu vurgulanarak mutluluğun ve huzurun bu şekil bir ilişki biçimiyle gelmeyeceği bildirilmektedir.

Kur’an-ı Kerim, tefecilik yapıp emek hırsızlığı yapanları hırsları ve dünya sevgisi sebebiyle gözünün hiçbir şekilde doymadığı ve adeta aç gözlü bir hal içerisinde olduğundan dolayı onları akli dengesi bozuk olarak nitelemektedir.⁴⁸³ Çünkü onlar helal olan ticaret ile haram olan tefeciliği bir kabul etmekteydiler.⁴⁸⁴ Oysa biri alın teri diğeri ise sömürüydü ancak hırsları akıllarını başından aldığından dolayı ayet bu kesimin hak ile bâtılı ayırt edemediklerini bildirerek şeytanın ayarttığı kimselerden olunmaması için inananları uyarmaktadır. Şayet bu uyarılara kulak verilmezse Allah ve resulüne savaşı açmış olacağı bildirilmektedir.⁴⁸⁵

Üreticilerden daha fazla para kazanmayı hedefleyen sektörlerin başında bankaların olduğu bilinmektedir. Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) verilerine göre, Türkiye’de bankacılık sektörü toplam net kârını 2022 yılının tamamında yüzde 366 artışla 433,5 milyar TL ile tüm zamanların en yüksek seviyesine ulaştırmış.⁴⁸⁶ Bu rakamlar üreten emekçilerin alın teriyle elde edilmiştir.

⁴⁸⁰ Ali Acar, “*Faiz ve Toplum İlişkisi*”, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, 2010, sayı: 16, İslam İktisadı Özel sayısı, s. 189.

⁴⁸¹ Acar, a.g.e., s.190.

⁴⁸² Âl-i İmrân, 3/130.

⁴⁸³ Şeyh Muhammed Abduh, Muhammed Reşid Rıza, Menâr Tefsiri, çev., Mehmet Erdoğan, Ekin Yay: İstanbul, 2011, cilt: III., s. 79.80.

⁴⁸⁴ Bakara, 2/275.

⁴⁸⁵ Bakara, 2/279

⁴⁸⁶ <https://www.bloomberght.com/bankalarin-kri-2022-de-366-artti-krilik-enflasyonun-altinda-2324276>

İslâm, niyet ve amelde ihlası/arınmışlığı, araç ve amaçlarda temizliği/nezafeti hedefleyip, bireyi çeşitli zorbalıklara mahkûm etmeyecek, toplumu fesada uğratmayacak kazanç yollarının uygulanmasını öngörmektedir.⁴⁸⁷ Bu sebeple ribâ sisteminin oturduğu kapitalist temel, içerisinde şeriatın hiçbir nüvesinin barınmadığı, Allah'ın iradesiyle beşerin iradesinin savaştığı ve iman ile taban tabana zıt bir konumda olduğu görülmektedir. Çünkü bu sistem yeryüzünün sahipliğine soyunan insanın mutlak otorite ile çatışmasının örneğidir. Bundan dolayı Kur'an-ı Kerim bu sistemin kurulup savunulmasını Allah ve resulüne savaş⁴⁸⁸ olarak değerlendirmiştir.

3.1.12. Zina

Sağlam/sarsılmaz bir toplumun temelinde aile vardır. Aile ne kadar sağlam ise toplum da o denli sağlam ve sağlıklıdır diyebiliriz. Bunun temelini oluşturan ana kaidenin altında ise fertlerin birbirlerine karşı sadakati ve bağlılıkları yatmaktadır. İnsanlık tarihi boyunca kutsal kabul edilen insanın canı, malı, aklı, ırzı ve dini İslam'ın dokunulmaz saydığı değerlerdir.⁴⁸⁹

Zina, aralarında evlilik akdi bulunmayan kadın ve erkeğin cinsel birliktelik yaşamasıdır. İnsanlık onuruyla bağdaşmayan, iffet duygusunu sarsan ve ahlaksızlığın artmasına neden olan bu çirkin fiili İslamiyet haram kılmıştır.⁴⁹⁰ “*Zinaya yaklaşmayın. Çünkü o, son derece çirkin bir iştir ve çok kötü bir yoldur.*”⁴⁹¹ Bu nehiy hem bireye hem de topluma çağrıda bulunmaktadır. Ayet sadece zinayı yasaklamamakta ayrıca o yola götürecek olan bütün hatırlatmalara karşı uyarıda bulunmaktadır. Bu sebeple toplumun bu yola giden bütün kapıları kapatmasını ve evliliğe giden yolları ise kolaylaştırması gerektiğini belirterek toplumsal bir önlemlerle engellenebileceğini anlatmaktadır.⁴⁹²

İbn Miskeveyh (öl.1030), mutluluğun en üstün zevk olduğunu belirtir. Mutluluğun ise adalet, yiğitlik, iffet, cömertlik gibi fiillerde ortaya çıktığını ve mutluluğa erişenin zevklerinin gelip geçici olamayacağını aksine asli mutluluk olduğunu bildirir. Bu sebeple asli olan duyguların verdiği zevkin insanı kötülükten fazilete götüreceğinden bahseder.⁴⁹³

⁴⁸⁷ Kutub, Fîzılal-il-Kur'an, cilt: 2., s. 450.

⁴⁸⁸ Bakara, 2/279.

⁴⁸⁹ İbrahim Çalışkan, “İslâm Hukukunda Zina Suçunun Mahiyeti ve Cezası”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1992, cilt: XXXIII, s.61.

⁴⁹⁰ Karagöz, İlahi Yasaklar, s.415.

⁴⁹¹ İsrâ, 17/32.

⁴⁹² Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, Tefhim'ul Kur'an, çev., Muhammed Han Kayani vd., İstanbul: İnsan Yay., 2005, cilt: III., s. 107.

⁴⁹³ İbn Miskeveyh, Ahlak Eğitimi, Tehzibu'l-Ahlâk, çev., Abdulkadir Şener, Cihat Tunç, İsmet Kayaoğlu, İstanbul: Büyüyen Ay Yay., 2017, s. 129.

Ayrıca Miskeveyh, utanma, sükûnet, sabır, cömertlik, hür olma, kanaat, yumuşak huyluluk, düzenlilik, iyi hâl, barışçeverlik, ağırbaşlılık ve kötülüklerden sakınmak gibi değerleri de iffetin kapsamına giren faziletlerden saymaktadır.⁴⁹⁴ Zinanın anlık zevkinin insan psikolojisindeki derin yarası, saydığımız değerlerin her birini ifsat edip toplumda fitneye sebebiyet verdiğinden vahiy, adam öldürmekten daha tehlikeli olduğunu bildirmiştir.⁴⁹⁵

Fuhşun yaygınlaşmaması ve buna götürecek yolların kapatılması sağlıklı düşünen insan ve toplum için elzem olan konuların başında gelmektedir. Bu duruma sessiz kalınması toplumun, neslin, geleceğin tehlikeye atılması ve fitnenin yayılmasına neden olduğundan dolayı ayet, zina fiilini şirk ve adam öldürme gibi büyük günahlar arasında zikrederek⁴⁹⁶ insanlığı böyle bir tehlikeye karşı net bir şekilde uyarıp tedbir almaya sevk etmiştir.

Alınacak bu tedbirler sayesinde insan neslinin devamı için taşıdığı duyguları yönetmesi gerekir. İnsan neslinin devamı için verilmiş olan bazı duygular vardır. Bunlardan biride şehvettir. Şehvet insanlığın devamlılığı için karşı cinse duyulan ilginin nedenidir. İnsanoğlu bu duygunun kullanımını üç şekilde ele almıştır. Birincisi her türlü ilişkiyi mubah görenler, ikincisi bu duyguyu yok etmeye çalışanlar ve üçüncüsü ise bu duyguyu olması gerektiği şekilde kullananlar.⁴⁹⁷ İslam bu birlikteliğin meşru yolunun evlilikle olacağını belirterek⁴⁹⁸ aksinin bozgunculuk olduğunu ifade etmiştir.

Zina bir anlamda da toplumların ve ailelerin heder olması ve bozguna uğramasıdır. Zinanın yoğun olduğu toplumlarda aile, çocuk, namus, sadakat, güven gibi toplumu ayakta tutan bu kavramlar pek bir anlam ifade etmemektedir. Halbuki aile yeni yetişen nesil için en güzel yuva, en korunaklı yer ve toplumun temel taşlarının olduğu ortamdır. Yetiyecek olan neslin sağlıklı bir yapıya sağlıklı bir eğitime ve sağlıklı bir toplumsal ilişkiye kavuşması ailesiz düşünülemez.⁴⁹⁹

⁴⁹⁴ Miskeveyh, a.g.e., s.37.38.

⁴⁹⁵ Bakara, 2/217.

⁴⁹⁶ Furkan, 25/68; Mumtehine, 60/12.

⁴⁹⁷ Hayrettin Karaman, İslam'da Kadın ve Aile, İstanbul: Ensar Yay., 2006, s. 409.

⁴⁹⁸ Mu'minûn, 23/6.

⁴⁹⁹ Kutub, Fızılal-il-Kur'an, cilt: 9., s. 312.

SONUÇ

İnsanın anlam arayışı “niçin yaratıldığı”, “dünyaya neden gönderildiği”, “sonunun ne olacağı”, “hesabın olup olmayacağı” gibi sorduğu sorular ve duyduğu şüphelerle başlar. Arayış içinde olan kişi samimi duygularla hakikatin arayıcısı ise varacağı yer hakikat limanı olacaktır. Şüphe de bu anlam arayışında konaklanacak ve beklenilecek bir yer olarak elverişli olmasa da bir aşama olarak iyi ve gereklidir. Şüphe duymak ve alışılmışın dışında sorular sormak, kesin bilgi yolunda ilk adımdır. Hristiyan anlatısının pratik ve teorik uygulamalarına karşı bu ilk adımı gerçekleştiren düşüncelerden biriside deizmdir. Haklı tepki ile yola çıkan deist düşünürlerin maalesef daha sonra dine karşı duydukları kin onları her şeye karşı tavır almaya itmiştir. Takındıkları bu tavır neticesinde kutsadıkları Tanrı’yı hayatın tamamen dışına iterek rahata kavuştuklarını zannetmişlerdir.

17. yüzyılda belirginleşen deist düşünce hakkında tek bir tanım yapmanın zor olduğunu ifade etmiştik. Bu zorluk onun belli bir düşünce etrafında durmamasından kaynaklanmaktadır. Deistlerin ortak noktası her şeyiyle mükemmel olan Tanrı’nın eksik hiçbir eser yaratmayacağından dolayı mükemmel derecede yarattığı varlık alemine dönüp bakmasının, müdahale etmesinin mükemmelliğe aykırı bir iş olacağından dolayı bu durumu Tanrı’nın şanına yakıştırmamalarıdır.

Onlara göre Tanrı, insana verdiği “akıl” ve “doğal din” ile yapacağını yapmıştır. İnsan bu iki kılavuz ile yolunu çok rahat bir şekilde bulabilir savunusuyla Kilise ve rahiplere karşı tepkisel olarak geliştirmiş oldukları bu düşünce, onların bütün dinlere karşı aynı tavrı almasına sebep olmuştur. Kiliseye ve Hristiyan anlatıya tepki olarak ortaya çıkan deizm zaman içerisinde sert bir dinsizlik ideolojisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Merkeze aldıkları akıl ile her konuyu halledebileceğini savunan deistler bize göre şunu unutmaktadırlar: Aklın sunduklarını hayata geçiren ve işlevlik kazanmasını sağlayan organın irade olduğunu ve bu yeteneğin her daim aklın söylediğini yapmadığı gibi tam tersi şeyleri de yapabileceğini. Çünkü zulüm yapan, adam öldüren, hırsızlık yapan, sömürgecilik yapan kişilerin akıllı olmadığını iddia edemeyiz.

Bu sebeple sadece aklın değil, akletmenin irade ile birlikteliği durumunda insan iradesinin aşkın ve içkin olan bir uyarıcıya ihtiyaç duyması kadar doğal bir şey olamaz. Bu uyarı mekanizması ise deizmin reddettiği vahiy ve nübüvettir.

Modern dönemde “Tanrı öldü!” diyerek O’nun yerine kendisini geçirmeyi arzulayan insanoğlu bu söylemi farklı şekillerde yüksek perdeden ifade etmeye çalışmıştır. Varlık aleminin en akıllı varlığı olan insan, Tanrı’nın yapacağı her şeyi yapmaya kadir olduğunu savunarak O’nun otoritesinin yıkıldığını dillendirmiştir. Onlara göre bilimin ve aklın her şeyi delilleriyle ortaya koyduğu bir evrende vahiy ve nübüvvet gerek yoktur. Bu tutumları onların Tanrı tasavvurlarının problemlili olduğunu göstermektedir. Çünkü onlar Tanrı’nın her şeye gücü yeten, mutlak güç sahibi, irade sahibi ve âlemi eksiksiz ve mükemmel yarattığını dillendirmelerine rağmen, O’nun evren ve insan ile ilgili ilişkisinin nasıl olmasıyla ilgili tatmin edici ve tutarlı bir pratik ve söylem ortaya koyamamışlardır. Her şeye gücü yeten ve mutlak güç sahibi olarak kabul ettikleri Tanrı’yı insanın hayatından uzaklaştırmalarını, insanı kendi kaderine bırakmalarının ne gibi sebeplerden ötürü olduğuyla ilgili yeterli ve tatmin edici açıklamalarda da bulunamamışlardır.

İnsanın ne olduğunu kavrayamayan deizm, onun akıllı bir varlık olmasını yeterli görerek, insanın aynı zamanda nefsi duygularla hareket ettiğini göz ardı ederek insan aklını Tanrı’ya tercih etmişlerdir. Deistler Tanrı’yı vasıflandırırken kullandıkları olumlu niteliklerin ne şekilde var olduğunu ve bu bilgilere nereden vardıklarını açıklayamamışlardır. Teist düşünürler bu konuyu nübüvvet ve vahiy kavramlarıyla açıklarken onlar, insanın yaratılışı ile bu duyguya sahip olduğunu savunmuşlardır.

Deizm ile ilgili yapmış olduğumuz okumalarda deist yazarların diğer dinlere karşı savundukları doğal dinin onlara alternatif olamayacağını ve fitri olanın diğer dinler için engel teşkil etmediğini göremediklerine şahit olmaktayız. İnsanda mevcut olan inanç duygusunun vahiy yoluyla desteklenebileceğine inanmalarının ve ilahi bir uyarıya muhatap olunamayacağını nedeninin ise Hristiyanlığın içindeki tahrif edilmiş metinlerin etkili olduğunu gözlemledik. Ancak doğal din savunusunu yaparken beslendiği kaynakların Kutsal kitaplardan ve Hristiyan kültüründen yola çıkarak evrensel olduğuna inandıkları bu ilkeleri tasvir ettiklerini ve sundukları bu ilkelerin çıkış yerinin, şiddetle eleştirdikleri ve kabul etmedikleri bu dinler olduğunu görmekteyiz.

Allah-insan ilişkisi bağlamında ele aldığımız bölümde de dile getirdiğimiz gibi insanın nasıl bir duygu içerisinde olduğunu ve insanda olan bu zaafların ve nefsi duyguların sadece doğal bir din söylemiyle kontrol edilemeyeceğini deizmin iddia ettiğinin aksine vahyin ve nübüvvetin gerekli olduğunu vurgulamaya çalıştık. Her insanın aklen ve ruhen farklı oluşu, yetişme kültürü gibi farklılıklar her türlü problemi ve duyguyu

halledebilmesinin zorluğunu deizmin savunduğu argümanlar ile mümkün olamayacağını gözlemledik. Her ne kadar her insanın içerisinde fitri olarak bulunan yaratıcı arayışı bulunsada yönlendiren ve uyaran bir rehberin olmayışı bu arayışı nihaî bir hedefe ulaştıramayacaktır. Bu durum vahyi ve nübüvveti reddedip onun yerine akıl ve doğal din ile doğru yolun bulunacağı tezinin tutarsız olduğunu ortaya koymaktadır. Zira her bir insanın gerçeği bulmada aynı donanıma sahip olmadığı aşikardır. Bu sebeple bazı düşünürlerin de ifade ettiği gibi deizm üstün yetenekli seçkinlerin dini olarak kalmıştır. Aslında deistlerin iddia ettiği doğal din kavramı, insanlık tarihi için hakaret barındırmaktadır. Zira 17. yüzyıldan önce deist düşüncelerin olduğuna şahitlik etmemekteyiz. Bu sebeple deistlerin kurduğu ilişkiden yola çıkarak şunu söylememiz gerekir: “Bu yüz yıldan önce insanlar içlerindeki doğal dini keşfedemediler ve hiçbir zaman akla uygun hareket edemediler.” Bu söylemin son derece yanlış ve kibirli bir tutum olduğunu ifade etmemiz gerekir.

İnsanın fitri olarak dine meyilli yaratılmış olması onun Allah ile kuracağı bağa/ilişkiye müsait bir yapıda yaratıldığının kanıtıdır. Bu nedenle deistler tarafından bu donanımla yaratılmış insan için vahyin ve nübüvvetin rehber olarak gerekli olduğu ıskalanmıştır. Birçok topluluk birden fazla ilah edinip tapmış ve tapınmaktadır. Bu toplumların tek bir Tanrı’yı kabul etmeleri durumunda O’nun ne gibi özelliklerinin olduğunu, isteklerinin neler olabileceğini, nasıl ibadet edileceği gibi konularda başvuracakları merci ne olmalıdır sorusuna da deistlerin cevap veremediklerini görüyoruz.

Bazı deistlerin savunduğu bir diğer mesele ise Tanrı’ya yapılacak ibadetin, erdemli ve ahlaklı bir hayat ile yerine getirilmiş olacağını savunmaları ve aklın da bu hususta tek başına yeterli olduğunu iddia etmeleri olmuştur. Ancak onların neden ahlaklı olmanın gerekli olduğunu ve böyle bir durumun ne gibi getirisinin olacağını doğal din savunusuyla yeterince savunamadıklarını görmekteyiz.

Yapılan günahlarla ilgili tövbe edilmesi gerektiğini savunan deistlerin günah kavramını neye göre oluşturduklarını ve neye göre Tanrı’nın günahkârları cezalandıracağını makul bir gerekçesini deizmin doğal din tezin de görememekteyiz. Bu durum aynı zamanda sevap kavramı içinde geçerlidir. Milyarlarca insan geçmişten bugüne ahiret inancına sahip olmalarını din ve vahiy yoluyla açıklarken deistlerin ahireti reddetmesi veya bir kısım deiste göre ise orada cezanın olmayacağını savunmaları hangi gerekçe ile dile getirilmektedir. Ahireti yok sayan bir tutum aslında dünya hayatının bir imtihan yeri

olmadığını ve her ne yapılsa yapılsın bir bedelle karşılaşmayacağını savunmaktadır. Oysa bu denli zulme sebep olan insanın bir bedelinin olmayacağına inanmak Tanrı'yı zulme ortak tutmaktır. Aksi halde deizmin doğal din ve akli ön plana alıp bu kötülükleri imtihan olgusu dışında makul bir çerçevede açıklaması gerekirdi. Ancak böyle bir duruma deist düşünürlerin ifadelerinde rastlayamamaktayız.

Deizmin Hristiyanlığı bir nebze de olsa mantıklı hareket etmeye yönlendirdiğini ifade etmemiz gerekir. Kilise ve din adamlarının Hristiyanlık üzerinde istediği şekilde hükümlerde bulunmalarını kısıtlayarak toplumun daha mantıklı bir inanç çerçevesi içinde olmasına neden olmuştur. Hristiyan inancın aksine Tanrının bir oluşunu, Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğlu olmadığını, Kilisenin ve papaların söylenenin aksine Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcileri olmadığını savunmuşlardır. Ayrıca bilimin üzerindeki Hristiyanlık etkisinin zayıflamasına neden olarak Batı da bilimin özgür ve etkin olmasına neden olmuşlardır.

Deistlerin Yahudi ve Hristiyanlığı bildikleri ve araştırdıkları kadar İslam'ı, Kur'an'ı araştırıp bilmediklerini görmekteyiz. Kur'an'ı da Tevrat ve İncil ile bir tutarak O'nun hakkında önyargıyla yaklaşımda bulunup hepsini aynı kategoride saymışlardır. Oysa Kur'an'ın Hristiyanlığa ve Yahudiliğe getirdiği eleştirilerin bir kısmını deistlerin de getirdiklerine şahit olmaktadır. Bu durum onların Kur'an ve İslam hakkında yüzeysel birtakım bilgilere sahip olduklarını göstermektedir. Deistlerin Hristiyan kültürü içinde yaşadıkları problemlerin çözümü için, İslam'ın bahsettiği tevhid inancından, tahrif edilmemiş vahiyden ve halkla iç içe yaşayan peygamberlerden maalesef habersiz kaldıklarını gözlemlemekteyiz. Bu sebeple bütün dinlerin karşısında durarak makul ve tutarlı, ilahi bir dinin olabileceğini düşünememişlerdir. Bunun yerine Tanrı'yı hayatın içinden soyutlayarak O'nun ile aşkın bir ilişki kurmakla yetinmişlerdir.

Deist düşünürlerin Tanrı'yı insan hayatının merkezinden alarak Tanrı-insan-evren ilişkisini bozan ve zayıflatan bir noktaya taşıdıklarını ifade etmemiz gerekir. Çalışmamızda ele aldığımız nehiy ayetlerinin tamamı, bu ilişkinin bozulmasının nelere mal olduğunu ve olacağını göstermektedir. Vicdan sahibi her insanın muzdarip olduğu konular, rasyonel bir zeminde değerlendirildiğinde hem deizmin iddia ettiği doğal din ile hem de beşerî hukuk sistemlerinin bu toplumsal ve bireysel bozguna engel olamadığına şahit olmaktadır. Deist düşünürlerin çoğuna göre dünyada işlenen zulümlerin ahirette hesabının verilmeyeceği ve yaptıklarının yanlarına kâr kalacağı şeklindedir. Bu durum

mükemmel olarak tanımladıkları Tanrı'yı açık bir şekilde haşa "zalim" olarak nitelermelerine sebebiyet verdiğinin farkında olmadıklarını göstermektedir. Bu sebeple Yüce Allah kullarını her türlü haksızlık ve bozgunculuğa karşı uyararak insan olabilmenin yolunun vahiy ve nübüvvete kulak verilerek olabileceğini hayata müdahalesi ile göstermektedir. Uyarılara kulak vermeyip dilediği şekilde yaşayanları da olacak olanlara karşı uyararak herkesin yaptığının mutlaka ama mutlaka hesabını vereceğini bildirmektedir. Hayata müdahale etmeyen bir Tanrı ne ifade eder? Zalimlere bu dünyada güç yetiremeyen insanın ahirette hesabını görmeyecek bir Tanrı mazlumlar için ne ifade eder? Bu soruların cevabını teorik olarak izah eden Kur'an'ı Kerim deistlerin hemen hemen sordukları ve şüphelendikleri her şeyin cevabını verirken; işin pratiğine gelince bu dini yaşayan Müslümanlar, maalesef sorunlara yaşantılarıyla cevap vermekte zorluk çekmektedirler.

İslam ülkelerinin dipten gelen dalgalar karşısında çözüm üretmekte zorluk yaşamalarının önemli nedenlerinden biri de Müslümanların İslam'ın oluşturduğu Allah-insan-evren ilişkisini hayatlarında gösterememelerinden kaynaklıdır. Hülasa dinin ne olduğunu Allah, vahiyle ve nübüvvetle ortaya koymuştur. Bize düşen bu değeri evvela kendi hayatlarımızda göstermek ve Allah'ın bizden istediğini yaşayarak rol model olmaktır. O vakit herkes teorisi ve pratiği ile İslam'ın ne yapabileğine şahitlik edip değerlendirmesini o şekilde yapmış olur.

KAYNAKÇA

Abdurrahman, Taha. Seküler Ahlakın Sefaleti. Çev., Soner Gündüzöz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2023.

Abduh, Muhammed, Rıza Reşid, Menâr Tefsiri, Çev., Mehmet Erdoğan, İstanbul: Ekin Yayınları, 2011.

Acar, Ali. “Faiz ve Toplum İlişkisi”. İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi. 2010. sayı: 16, İslam İktisadı Özel sayısı.

Açıklamalı Yeni Meal, Çev., Arif Aytekin İstanbul: Miraç Yayınları, 2020.

Adam, James. Antik Yunan’ın Din Öğretmenleri. Çev., Özgüç Orhan. İstanbul: Pinhan Yayınları, 2019.

Akdemir, Furat. Vahyin Allah Tasavvuru, Ankara: Araştırma Yay., 2019.

Akdemir, Furat. “Allah- İnsan İletişiminin Mahiyeti Üzerine Bir Değerlendirme” Kelam Araştırmaları Dergisi. [Kader], 2016, cilt: XIV, sayı: 2, s. 509-540

Akdemir, Furat. “Doğal Âfetleri İlahi Yasalar ve İnsan Üzerinden Okuma”, Doğal Âfetler ve Din, ed: İsmail Karagöz, Ankara: İlahiyat Yay., 2024.

Altunışık, Mehmet Akif. “İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları” Din Bilimleri Akademik Araştırma, C. 2, S. 19, Eylül 2019, ss. 615-642.

Aristoteles, Nikomakhos’a Etik. Çev., Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2019.

Armstrong, Karen. Tanrı’nın Tarihi, Çev., Özel Hamide Koyukan ve Kudret Emiroğlu, Ankara: Ayraç Yayınevi, 2020.

Arpaguş, Hatice K. Fazlur Rahman’a Göre Allah İnsan ve Vahiy. İstanbul: İFAV. 2021.

Arpaguş, Hatice K. “Eş’arîlik’te İrade Hürriyeti/Gazzali Örneği”. Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fak. V. Uluslararası Şeyh Şa’ban-ı Velî Sempozyumu -Eş’arîlik-. 2018.

Aslan, İbrahim. “İmâm Mâturîdî’nin Deist Eleştirilere Karşı Nübüvvet Savunusu, Uluğ Bir Çınar: İmâm Mâturîdî”. Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı 28-30 Nisan 2014 Eskişehir.

Aslan, Ömer. “Kur’an’a Göre İnsan-Beşer Farkı”. Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. İlmi Mecmua. 2006.

Atar, Fahrettin. Fıkıh Usulü, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları. 2006.

Ataseven, Asaf. “Nasıl Bir Aile? İslam’da Aile ve Çocuk Terbiyesi”. (II). 2005.

Aydın, Ömer. Kur'an'da Kader ve Özgürlük, İlmî Araştırmalar Dergisi, 1998, cilt: I, sayı: 4.

Aydın, S. Mehmet. Din Felsefesi, İzmir İlahiyat Fakültesi. İzmir: Vakıf Yayınları, 1987.

Aytekin, Arif Kelam Terimler Sözlüğü. İstanbul: Eğitim Yayınları. 2022.

Baloğlu, Adnan Bülent. Son Hurafe Deizm. Ankara: DİB Yayınları, 2021.

Başcı, Vahdettin. "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler" Atatürk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Mart 2018.

Bayram, Enver. "Kur'an'a Göre Allah-Alem Münasebeti". G.O.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi. 2013, c.1. s.1.

Binol, Ali. "Kur'an'da Beşer ve İnsan". Doktora Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2017.

Boz, Mehmet Naim. "Kur'an ve Hadis Ekseninde Yetime Bakış". Dinî Araştırmalar. 2020. cilt: XXIII, sayı: 57.

Brown, Andrew. Church and Society in England, 1000-1500, New York: Palgrave Macmillan Pub. 2003.

Byrne, Peter. "Deism", The Encyclopedia of Theology and Religion, ed. Hans Betz vd. Boston: 2011.

Canatan, Kadir. Gençlerin Modern İzmlerle İmtihanı. İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.

Cevizci, Ahmet. Büyük Felsefe Sözlüğü, İstanbul: Say Yayınları, 2020.

Chubb, Thomas. The Posthumous Works of Mr. Thomas Chubb. Vol. I.

Cherbury, Herbert of. Lord Edward. De Veritate, Translated by Meyrick H. Carre. Bristol: University of Bristol. 1937

Clarke, Samuel. A Discourse Concerning The Being and Attributes of God, Glasgow: 1823.

Coşkun, İbrahim. Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları; Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi. 12-14/5/2017.

Çağrııcı, Mustafa. "Nankörlük", TDV İslam Ansiklopedisi. Ankara TDV Yayınları, 2006, 32/382-383.

Çalışkan, İbrahim. "İslâm Hukukunda Zina Suçunun Mahiyeti ve Cezası". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 1992. cilt: XXXIII.

Dorman, Emre. Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım. İstanbul: Marmara Üniversitesi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. 2009.

Düzgün, Şaban Ali. “Deizm: Öncü İsimler Temel Doktrin”, Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 12-14/5/2017.

Düzgün, Şaban Ali. “Allah Tasavvurlarına Dair Tartışmanın Problematığı” Tanrı Tasavvurları ve Sosyal Hayata Yansımaları Sempozyumu. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005

Düzgün, Şaban Ali. Tanrının Göz Bebeği İnsan. Ankara: OTTO Yayınları, 2022.

Ebû Zehra, Muhammed. İslâm’da İtikâdî, Siyasî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi. Çev., Sibgatullah Kaya. İstanbul: Anka Yayınevi, 2005.

Ece, Hüseyin K. İslam’ın Temel Kavramları. İstanbul: Beyan Yayınları. 2010.

Efe, Aynur Gül. “Riba Kavramının Etimolojik ve Semantik Analizi”. Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 2022. cilt: I. sayı: 15.

Erdem, Hüsamettin. “Deizm”, TDV İslâm Ansiklopedisi. Ankara: TDV Yayınları, 1994, 9/109-111.

Ertuğrul, Resul. “Kur’an’a Göre İnsanın Psiko-Sosyal Açından Değerlendirilmesi”. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri

el-Eş’âri, Ebu’l-Hasen. Makâlâtü’l- İslamiyyîn ve İhtilâfu’l- Müslimîn. çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

Evkuran, Mehmet. “Vahiy Teolojisi Açısından Tanrı-İnsan İlişkisi -İlişkiler Metafizikine Giriş Denemesi-”, Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi, Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi, Bilimler Dergisi 2010, sayı: 19.

Farukî, İsmail Raci, Tevhid (Düşünce ve Hayata Yansımaları). Çev., Ejder Okumuş. İstanbul: Mahya Yayınları, 2020.

Gökberk, Macit. Felsefe Tarihi. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2019.

Gömbeyaz, Kadir. Bir Müslüman Mezhepler, Tarikatler ve Cemaatler’e Nasıl Bakmalı, İstanbul: Beyan Yay., 2022.

Gül, Ali Rıza. “İslâm’daki Faiz Yasağının Temeli Olarak Cähiliye Ribâsı Kavramı”. Cumhuriyet İlahiyat Dergisi. 2017. cilt: XXI, sayı: 1.

Gündoğar, Hamdi. Teoriden Pratiğe Deizm ve Sekülerizm. İstanbul: Çıra Yayınları. 2022.

Gündoğar, Hamdi. Deizm; Aklın Tanrısallaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük. Din Karşıtı Çağdaş Akımlar (s. 29-40). Van: Ensar Neşriyat. 2017.

Hızlı, Mefail. Tekerrürden Tefekküre Tarih. Siyer Yayınları, 2022.

Hökelekli, Hayati. “Dini Kişiliğın Kuruluşunda İradenin Rolü”. Diyanet İlmî Dergi. 1985. cilt: XXI, sayı: 2.

İrfan, Abdulhamid. İslam’da İtikadi Meseleler ve Akaid Esasları. Çev., M. Saim Yeprem. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

El-İsfahânî, Râğıb. Müfredât fi Elfazı’l-Kur’an. thk., Safvân Adnân Dâvûdî. Kum: 2007.

Izutsu, Toshihiko. Kur’an’da Tanrı ve İnsan. Çev., M. Kürşad Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 2019.

John H. Randall. “Deism”, Encyclopaedia of The Social Sciences. ed. Edwin R. A. Seligman. New York: The Macmillan Company. 1957.

Kadî Abdülcebbâr. Şerhu’l-Uşûli’l-ğamse. Çev., İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

Kallek, Cengiz. “Ticaret”. TDV İslam Ansiklopedisi. 2012. 41/134.

Kandemir, M. Yaşar. “Müslüman Türklerde İş ve Ticaret Ahlakı”. Diyanet İlmî Dergi. 1979. cilt: XVIII. sayı: 5.

Kar, Sait. John Toland’ın Din Felsefesi Üzerine Bir İnceleme. Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2014.

Karagöz, İsmail. İlahi Yasaklar. Ankara: Kar Yayınları. 2016.

Karaman, Hayrettin. İslam’da Kadın ve Aile. İstanbul: Ensar Yayınları. 2006.

Kardaş, Meryem Özdemir. Deistik Argümanlara Karşı Vahyin İmkan ve Gerekliğı (18. Yüzyıl İngiliz Deizmi ve Kelâmi Açından Analizi), Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2021.

Kardaş, Meryem. Doğal Din Tasavvuru Üzerinden Hristiyanlık Okuması: John Toland’ın Tanrı, Din ve Vahiy Anlayışı. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 355-377. 2019.

Keleş, Ahmet. “İslam’ın Sosyal Adalet Mesajını ‘Ontolojik Eşitsizlik’ Üzerinden Anlamak”. Yetkin Düşünce. 2021. cilt: IV. sayı: 15

Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, Bap 2, s.1.3.

Kılavuz, A. Saim. Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş. İstanbul: Ensar Neşriyat. 2018.

- Kırbaşoğlu, M. Hayri. Ahir Zaman İlmihali. Ankara: Yayınevi Yayınları. 2010.
- Kırca, Celal “İnsan”. İslâmî Kavramlar. Ankara: Sema Yazar Gençlik Vakfı Yayınları. 1997.
- Kur’an Yolu Meâli. Hayreddin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Kutlu, Aydoğan. “Devrim Dünyanın Kurtuluşudur”: Thomas Paine’in Siyasal Fikirlerinde Deist İnançlarının Etkileri. Ankara: Doğu Batı Yayınları. (Ağustos, Eylül, Ekim, 2020).
- Kutub, Seyyid. Fızılal-il-Kur’an, terc., İ. Hakkı Şengüler. vd. Hikmet Yayınları, İstanbul: 1979.
- Lauer, R. Z. “Deism”, New Catholic Encyclopedia. ed. John P. Whalen-Patrick A. O’Boyle, Vol. IV.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, Kitâbü’t Tevhid, Çev. Tahir Uluç. İstanbul: Ketebe Yayınları. 2021.
- Mevdûdî, Ebu’l-A’lâ. Tefhim’ul Kur’an. Çev., Muhammed Han Kayani vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.
- Miskeveyh, İbn. Ahlak Eğitimi-Tehzîbu’l-Ahlâk. Çev., Abdulkadir Şener. Cihat Tunç, İsmet Kayaoğlu. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2017.
- el-Mısri, Abdus-Semi. “İslam’da Ticaret Adabı”. Çev., Ramazan Şimşek. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 1981. cilt: XXV.
- El-Muhasibi, Hâris. er-Riâye-Nefs Muhasebesinin Temelleri. Çev., Şahin Filiz. Hülya Küçük. İstanbul: İnsan Yayınları, 2009.
- Mutahharî, Murtaza. Adl-i İlâhî, Çev., Hüseyin Hatemi. İstanbul: Kevser Yayınları, 2005.
- Nicholls, David. God and Government in an Age of Reason. London and New York: Routledge. 1995.
- Okumuş, Namık Kemal. Deizmin Eleştirisi, Ankara: Araştırma Yayınları. 2023.
- Okumuş, Namık Kemal. “Deizmin Ahlak Konfigürasyonunun Rasyonel Basamakları”. Ankara: Doğu Batı Yayınları. (Ağustos, Eylül, Ekim, 2020).
- Onat, Hasan. “Özgürlük Bağlamında Din Anlayışındaki Farklılaşmalar ve Mezhepler”. İslami Araştırmalar. 2018. cilt: XXIX. sayı: 2.
- Öner, Necati. İnsan Hürriyeti. Ankara: Vadi Yayınları. 2005.

Özdemir, Ahmet. “Psiko-Sosyal Etkileri Açısından Kur’ân’a Göre Zekât ve Faiz”. İslâmî Araştırmalar. 2014. cilt: XXV. sayı: 3.

Öztürk, Yaşar Nuri “Kur’an’da İnsan Kavramı”. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 2001. sayı:3.

Öztürk, Yaşar Nuri. Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanımayan İnanç Deizm. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları. 2016.

Paine, Thomas. Akıl Çağı, Çev., Ali İhsan Dalgıç. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2022.

Polat, Sait. “Tanrı’nın Aşkını ve İçkinliği Bağlamında İnsanın Hürriyeti Problemi”, Adıyaman Üniversitesi İslami Bilimler Fakültesi İslami İlimler Araştırmaları Dergisi, 2021, sayı: 10.

Rahman, Fazlur. Ana Konularıyla Kur’an. Çev., Alpaslan Açıkgenç. Ankara: Fecr Yayınları. 1993.

Razi, Fahrüddin. Tefsir-i Kebir Mefâtihu’l-Gayb. Çev., Suat Yıldırım. Lütfullah Cebeci. Sadık Kılıç. Ankara: Akçağ Yayınları. 1992.

Sami, Şemsettin. Kamus-i Türki. İstanbul: Yeditepe Yayınları. 2021.

Sander, Oral. Siyasî Tarih. (İlk Çağlar’dan 1918’e). Ankara: İmge Kitabevi. 2001.

Şa’ban Zekiyüddin. İslam Hukuk İlminin Esasları (Usulü’l Fıkh). Çev., İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: TDV. Yayınları, 2005.

Sinanoğlu, Mustafa. “Küfür”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 26/533.

Sinanoğlu, Mustafa “Şirk”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul. 39/193.

Şa’ban Zekiyüddin. İslam Hukuk İlminin Esasları (Usulü’l Fıkh). Çev., İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: TDV. Yayınları, 2005.

el-Taftazani, Ebu’l-Vefa. Kelam İlminin Belli Başlı Meseleleri. Çev., Şerafettin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1980.

el-Taftazani, Ebu’l-Vefa. Kelam İlmi ve İslam Akaidi (Şerhu’l Akaid). Çev., Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020.

Tarnas, Richard. Batı Düşüncesi Tarihi. Çev., Yusuf Kaplan. İstanbul: Külliyyat Yayınları. 2019.

Taşkıran, Ülkü. “Lord Herbert Of Cherbury’nin Doğal Din Anlayışı ve Düşünce Boyutu”
Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayımlanmamış Doktora Tezi.
Erzurum. 2011.

The Catholic University of America. Washington: D.C. 1981.

Tindal, Matthew. Christianity as old as Creation, London: 1730.

Toland, John. Christianity not Mysterious, or, a Treatise Shewing That There is Nothing in the Gospel Contrary to Reason, Nor Above It and That No Christian Doctrine Can Be Properly Call'd a Mystery. Londra:1696

Topaloğlu, Bekir. “Allah”. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi. 1989. 2/500.

Topaloğlu, Bekir. “Rab”. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi. 34/372.

Türk Dil Kurumu “bencil” mad. <http://www.tdk.gov.tr> adresinden ulaşılabilir (Erişim tarihi: 07 Ekim 2023).

Türk Dil Kurumu “liyakat” mad. <http://www.tdk.gov.tr> adresinden ulaşılabilir (Erişim tarihi: 15 Kasım 2023).

Ülken, Hilmi Ziya. “İslam Düşüncesi, Türk Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş”. Ankara: Doğu Batı Yayınları. 2020.

Ünal, Ali. Kur’an’da Temel Kavramlar. İstanbul: Beyan Yayınları. İstanbul: 1986.

Watt, William Montgomery. İslam’ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader. Çev., Arif Aytekin. İstanbul: Bereket Yayınları, 2011.

Yaman, Ertuğrul. “İnsani İlişkiler ve Toplumsal İletişim Bağlamında Dinin Rolü”. IV. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri 12-16/9/2009, Ankara, cilt: I.

Yaşar vd., H. Modern Bir Akıl Sapması Deizm. İstanbul: Dirayet, 2019

Yiğit, Yaşar, Mehmet Keskin ve İsmail Karagöz. Zekât İlmihali. Ankara: DİB Yayınları, 2011.

Zuhayli, Vehbe. Fıkıh Usulü. Çev., Ahmet Efe. İstanbul: Risale Yayınları, 1996.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Mehmet Fatih KILIÇ

Yabancı Dili: Arapça-İngilizce

ÖĞRENİM DURUMU

Derece	Alan	Okul/Üniversite	Mezuniyet Yılı
Lisans	İLAHİYAT	Dicle Üniversitesi	2018
Lise	Anadolu	Keban Çok Programlı Anadolu Lisesi	2004

